

คำชี้แจง

ชมรมวิจารณ์ส่วนประมัตตปฏิบัติทาและส่วนสังสารวิภู มิธรรมซึ่งตั้งเป็นอุเทศสำหรับวิจารณ์บ้าง ประกอบการวิจารณ์บ้าง ที่ยังไม่ได้บอกคัมภีร์ที่มาและเลขหน้าแห่งคัมภีร์ไว้หลายแห่ง จึงไม่สะดวกแก่นักวิจารณ์ธรรมผู้ปรารถนาจะสอบสวนและตรวจค้นธรรมเบื้องต้น หรือเบื้องต้นปลายอันมีอยู่ในคัมภีร์นั้น ๆ.

อนึ่ง ข้อความบางแห่งในฉบับพิมพ์ครั้งก่อนมีเคลื่อนคลาดเพราะการพิมพ์เป็นต้น เพราะฉะนั้น คณะกรรมการผู้ตรวจรับรองพิมพ์ครั้งนี้ จึงได้จัดการแก้ไขเพิ่มเติมดังนี้ :-

๑. ค้นที่มาแห่งข้อธรรม บอกอักษรย่อและเลขหน้าแห่งคัมภีร์นั้น ๆ ไว้ ณ เเชิงอรรถตามที่ค้นหาได้เพียงไร.

๒. แก้ไขข้อคำ ให้ถูกต้องตามฉบับเดิมและบาลี หรือ สัทกฤต ส่วนอักษรวิธี ได้อนุโลมตามหลักบาลี หรือ สัทกฤต และคำไทยเท่าที่ลงมติว่าสมควร.

พระมหาทองสีบ จารุณฺโณ

หัวหน้ากองตำรา

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑ กรกฎาคม ๒๔๗๕

คำนำ

บาลีรจนารธรรมของเรา กล่าวกันมาว่าพระอรหันตทั้งหลาย ได้ประชุมกันสังคายนาเป็นครั้งแรก ได้เรื่องจากพระอานนทพุทธรูปัญญาจากผู้อยู่ใกล้ ได้ฟังในเวลาพระศาสดาตรัสแก่ผู้รับเทศนาเป็นพื้น และสังคายนาสืบ ๆ มาอีก โดยเค้าคงเป็นเช่นนั้น ครั้งแรกคงได้ประชุมสอบถามความรู้เห็นและฟังความของกันและกันแล้ว เลือกรื่องที่ได้

รับอนุมติวางไว้เป็นแบบแผน จำทรงหรือจารึกบอกเรียนกันสืบมา ภายหลังการจำทรงหรือฉบับแตกต่างกันขึ้น หรือเข้าใจรรถแห่งบางเรื่อง บางตอนไม่ลงรอยกัน พระสงฆ์ผู้เป็นประธานในครั้งนั้น จึงประชุมกัน ทำสังคายนาอีก. วินิจฉัยให้ลงรอยกัน ขยายความแห่งเรื่องแห่งตอนอัน ยัฆว์ให้แจ่ม ถือเป็นแบบสืบไปตามยุค. การที่ว่าในปูนแรก ๆ นำกัน สืบมาด้วยคำฟังความทรงจำนั้น มีฐานะอยู่ ในเวลาพระศาสนาปริ- นิพพานไม่ช้า พระสาวกทั้งหลายผู้ทันพระองค์ยังทรงชนมาอยู่ คู่ก็ไม่ น่าจะรจนาเป็นอักษร เพราะท่านเหล่านั้นได้เคยรู้เห็นมาพอแล้ว อาจ นำการเรียนการปฏิบัติของบริษัทให้อนุวัตน์ตามครั้งพระศาสนายังเสด็จ อยู่ ขอสาธกด้วยการนำมาซึ่งศาสนวงศ์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุตติก- นิกายในภายหลังแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง เป็น มาเช่นนั้น ถ้าการจดหมายเหตุได้ใช้มาตั้งแต่ครั้งแรกแล้ว คงเป็นของ เฉพาะองค์ระสาวก หากได้นำเข้าอ่านและได้รับอนุมัติในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ สาธกด้วยจดหมายเหตุแห่งศาสนวงศ์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุตติก- นิกายของพระเถระบางองค์ได้อีก. พึงเป็นอย่างนั้นต่อมาอีกหลายชั่วอายุ ก็ได้ กว่าจะได้จารึกลงเป็นอักษร ที่ตามตำนานกล่าวว่า ได้ทำที่ลังกา ในร้อยปีที่ ๖ คือพัน ๕๐๐ แล้ว ยังไม่เต็ม ๖๐๐ ภายหลังปริ- นิพพานแห่งพระศาสนา แต่ในร้อยปีที่ ๓ ครั้งอโศกรัชกาลที่เป็นคราว ทำสังคายนาที่ ๓ ปรากฏว่าในราชการได้ใช้หนังสือแล้ว ดังได้จารึก ศิลาประกาศธรรมโดยกระแสพระราชดำรัส นำจักได้ใช้จารึกพระคัมภีร์ ดูกัน ส่วนโวหารในพระคัมภีร์ ส่อว่าเป็นของรจนาสำหรับจารึก มิใช่ จดตามมุขปาฐะ คือคำออกจากปาก บางคัมภีร์เป็นโวหารเก่าทั้งอริมุตติ คือความน้อมใจนึกแห่งเจ้าของโวหาร ส่อว่ามีได้ทำเป็นเดิมในลังกา แต่โวหารก็ดี วิธีใช้อักษรก็ดี เทียบด้วยคำจารึกศิลา ปรากฏว่า ได้ทำ ขึ้นภายหลังอโศกรัชกาล แต่ไม่ห่างมากนัก แต่บางคัมภีร์เป็นโวหาร ปูนหลังลงมาก็มี ถึงอรรถกถาเป็นของรจนาขึ้นในลังกาแท้แล ข้าพเจ้า

กล่าวถึงการทำสังคายนาในคราวต่อมา เพื่อวินิจฉัยข้อที่แตกต่างให้ลง
รอยกัน และเพื่อขยายความแห่งข้อที่ยังมีวาทให้แจ่มนั้น ความมุ่งหมาย
อย่างต้น มีแจ้งในเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๒ ครั้งที่ ๓ นั้นแล้ว ความ
มุ่งหมายอย่างหลังพึงเห็นในเรื่องหรือในตอนที่เพิ่มขึ้นในภายหลังแต่
สังคายนาครั้งก่อน จักสาธกเพียงด้วยชักเรื่องมาอ้างเพื่อเห็นง่าย ในฝ่าย
พระสูตร มีบางสูตรที่ปรากฏว่าเพิ่มขึ้นทีหลัง เช่น สุกสูตรในทีฆนิกาย
สิลขันธวรรค เป็นภายิตพระอานนที่แสดงแก่สุกมานพ โตทยบุตร
และมธุรสสูตรในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสก เป็นภายิตพระกัจจายนะ
แสดงแก่พระเจ้ากรุงมธुरา ภายหลังพระศาสดาปรินิพพานแล้ว เรื่อง
สังคายนาเอง ในจุลวรรคพระวินัยได้กล่าวถึงทั้งครั้งที่ ๑ ทั้งครั้งที่ ๒.

พระคัมภีร์ของเราเป็นมาอย่างนี้ ของฝ่ายศาสนาอื่นก็คงเป็นเช่นกัน
ทางที่ควรเป็นก็เช่นนั้น นับว่าเป็นของนำมาคืออยู่ แต่ในอีกทางหนึ่ง ท่าน
ผู้ทำสังคายนาในปูนหลัง ๆ มิใช่พระอรหันต์ดังกล่าวยกย่องก็อาจเป็น
ได้ ยิ่งท่านผู้รจนปกรณ์ยิ่งอาจเป็นผู้มิใช่พระอริยะ เป็นเพียงกัลยาณชน
มีอักษณาลัยก็ยังดี ชั้นนรรตถาปรากฏว่า ท่านผู้รจนาเป็นปุถุชน
คือคนกิเลสหนาซ้ำเข้าด้วย เป็นฐานะอยู่ที่ความเคยเชื่อถือลัทธิเก่าใน
พื้นประเทศ และลัทธิต่างประเทศอันแพร่มาถึงเข้าครอบงำ ครอบงำ
ลัทธินั้น ๆ เข้าไว้ในคัมภีร์ของตน ด้วยสันนิษฐานว่าเป็นจริง ยิ่ง
อักษณาลัยของผู้รจนาเลวทราม ความแห่งปกรณ์ที่แต่ง ยิ่งจะพึงระคน
ด้วยลัทธิเหล่านั้น จันทรคราษและสุริยคราษที่เชื่อกันในครั้งนั้นว่า เป็น
เพราะราหูผู้เป็นศัตรูแห่งเทวดาเข้าอมพระจันทร์พระอาทิตย์ ต้องมีเทพ-
เจ้าผู้มีฤทธิ์กว่าหูกเข้าช่วย ยังมาในสูตรของเรา และกล่าวว่าราหูต้อง
ปล่อยเพราะพระพุทธานุภาพ ในบัดนี้ วิทยาเปิดเผยความจริงว่าเป็นด้วย
อย่างไร มีการคำนวณเวลาจับและเวลาหลุดถูกต้องละเอียดจนนาทิจึงเป็น
เครื่องพิสูจน์. จดหมายเหตุของภิกษุจีนชื่อฮวนเจียงผู้ไปอินเดียเมื่อราว
พ.ศ. ๑๒๐๐ กล่าวว่า ครั้งนั้น ในอินเดีย ต่างลัทธิต่างนิกายกำลัง

ประชันขันแข่งความรู้ความวิเศษแห่งกัน ฝ่ายใดบกพร่องเป็นต้องเสื่อม
ต้องล้ม ช่างน่ากลัวจริง ๆ ว่า ในเวลาแย้งกันเป็นอยู่อย่างนั้น ลัทธินัน
กล่าวแล้ว นำได้ช่องเข้ามาแทรกในพระคัมภีร์ของเราถนัดใจ และนำ
สืบมาด้วยความไม่รู้สึกละ แม้ในปกครองของเราเอง ก็ยังมีความรังเกียจด้วย
สังฆกรรมปฏิรูป คือสังฆกรรมปลอม ดังปรารถถึงในกัศสปสังยุต นิทาน-
วรรค โดยใจความว่า สังฆกรรมปฏิรูปยังไม่มีเพียงใด พระสังฆกรรม
ยังทรงอยู่เพียงนั้น เมื่อสังฆกรรมปฏิรูปมีขึ้น พระสังฆกรรมย่อมอันตรธาน
ไป. โหมบรูษ [คือคนเปล่า] ในพระศาสนานี้เอง เป็นผู้ยังพระ
สังฆกรรมให้อันตรธาน. แม้พระธรรมเป็น "สนุทญฺญิกโก" อันผู้พิจารณา
อันผู้ปฏิบัติ จะพึงเห็นเอง คือปรากฏแก่ใจของผู้ที่ เป็นวิสัย ก็อาจ
เห็นได้อย่างนั้น ที่พ้นวิสัย ย่อมไม่อาจเห็นเอง. ยิ่งเป็นธรรมปฏิรูป
จักเห็นเองไม่ได้เลย.

ผู้สนใจในการศึกษาธรรม ควรสอดส่องให้รู้ว่า เรื่องนั้นท่านผู้
กล่าวในท้องเรื่องมุ่งกล่าวด้วยหมายอย่างไร สมหรือฝืนคติแห่งธรรมคา
ได้กันหรือแย้งกันกับเรื่องอื่น ไวยาหารเดียวตลอดเรื่องหรือมีเชื้อออกไป
พิจารณาเห็นได้เองหรือมิได้ มีเฉพาะแต่ในพระคัมภีร์ของเราหรือกล่าว
ถึงในลัทธินันด้วย การสอดส่องอย่างนี้ จักช่วยแหวกธรรมปฏิรูปอันเข้า
มากำบังปัญญาจักขุ จิตทางให้ลงสันนิษฐานถนัด. สำหรับผู้ปฏิบัติยังเป็น
สำคัญ พึงเห็นในคำว่า "อตฺตมณฺเฑน ชมฺมมณฺเฑน ชมฺมานุชฺชมฺมปฏิ-
ปนฺโน โหติ" "รู้ธรรมทั่วถึงแล้ว รู้ธรรมทั่วถึงแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติ
ธรรมสมควรแก่ธรรม" ถ้าเข้าใจผิดแล้ว โฉนจักปฏิบัติถูกทาง เป็น
ไม่ได้ด้วยเอง ต่อสอดส่องให้รู้ประโยชน์อันท่านมุ่งหมาย หรืออธิบาย
อันท่านจําแนง ให้รู้เค้าเงื่อนอันท่านเจาะจงกล่าวไว้ การเลือกฟังธรรม
จึงเป็นกิจจําปรารถนา เป็นอุปการะทั้งแก่ผู้ศึกษา ทั้งแก่ผู้ปฏิบัติ ใน
บาลีก็ได้ยกัมมวินิจฉันขึ้นเป็นองค์ประการหนึ่ง แห่งผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลु
ทุกขชัย ดังมีแจ้งในทัณฑวรรคแห่งธรรมบท มีอธิบายกล่าวมาแล้ว.

วันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๖๓

ธรรมวิจารณ์

ส่วนปรมัตตปฏิบัติ

๑. นิพพิทา ความหน่าย

อุทเทส

๑. เอธ ปสฺสธิมิ โลกํ จิตฺตํ ราชธูปมํ

ยตุถ พลา วิสีทนฺติ นตฺถิ สจฺจโก วิชานตํ.

ดูทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ อันตระการคจฺจราจรด ที่พวกคนเขลา
หมกอยู่ แต่พวกผู้รู้หาข้องอยู่ไม่.

โลกวคฺค ชมฺมปท.^๑

๒. เย จิตฺตํ สลฺยเมสฺสสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพฺนุชฺณา.

ผู้ใดจักระวังจิต ผู้นั้นจักพ้นจากบ่วงแห่งมาร.

จิตตวคฺค ชมฺมปท.^๒

พรรณนาคความ

คำว่า 'โลก' ในบาลีข้างต้น โดยตรงได้แก่แผ่นดินเป็นที่อาศัย
โดยอ้อมได้แก่หมู่สัตว์ผู้อาศัย. แผ่นดินที่อาศัยนั้น อันเป็นเองโดย
ธรรมดา ย่อมเป็นต่าง ๆ กัน บ้างเป็นพื้นดิน เป็นที่ราบก็มี เป็น
ที่ไม่เสมอมิภูเขาผาดายไปก็มี เป็นที่ลุ่มมีบึงมีหนองประปรายไปก็มี

๑. ปุ. ฐ. ๒๕/๓๘. ๒. ปุ. ฐ. ๒๕/๒๐.

มีต้นไม้ขึ้นงอกงามเป็นป่าเป็นดงก็มี แห้งแล้งเหี้ยนกรียนจน
หาดต้นไม้ได้เลยก็มี โดยที่อุดมมีหิมะปกคลุมอยู่ก็มี เช่นนี้ย่อมเป็น
ตามอำนาจแห่งอุตุนิยม คือดินฟ้าอากาศ บ้างเป็นทะเลแคบกว้าง
เว้งกว้างมีน้ำเค็มแผ่ไป แต่ละสิ่ง ๆ ย่อมเป็นของชวนดูก็มี พื้นดินมี
ดินสีต่าง ๆ มีหญ้าขึ้นเขียวชะอุ่ม มีไม้ต้นเล็ก ๆ ขึ้นเป็นหย่อม ๆ
เป็นป่าละเมาะ มีลำธารไหลผ่านไป มีแม่น้ำน้อยใหญ่วกไปมา เป็น
คูกเป็นแหลม มีหาดทรายสีต่าง ๆ บ้างมีเกาะในระหว่าง มีบึงมีหนอง
อันดอกไม้ไม้น้ำต่างพรรณ มีบัวต่างชนิดเป็นต้นดาตาส ภูเขาเต่า ย่อม
เป็นต่างชนิดโดยสัณฐานโดยขนาดโดยประมาณ เป็นหินต่างชนิด
ต่างสีมีลายต่าง ๆ บ้างก็มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมเขียวชะอุ่มร่มเย็น บ้าง
ก็มีธารน้ำใสสะอาดไหลในระหว่าง ถึงที่เป็นโกรกเป็นกระพัก ย่อม
ไหลตกลงมาเป็นน้ำตักน้ำใจน กระเซ็นเป็นฝอยเป็นละออง ที่ต้องแสง
แดดฉาย กลายเป็นสีต่าง ๆ อย่างรุ้งกินน้ำ บันลือเสียงสนั่น บ้างก็
มีถ้ำกว้างบ้าง แคบบ้าง มีทางลัดเลี้ยวเป็นชั้นเดียวบ้าง เป็นหลาย
ชั้นบ้าง มีปล่องแสงสว่างส่องลงมาถึงบ้าง มีคบบ้าง มีคราบน้ำหยด
เป็นสัณฐานต่าง ๆ เป็นวังน้ำก็มี เป็นพวกพุ่มห้อยย้อยก็มี เป็นม่าน
สองไขก็มี เป็นจตุรูปตุ๊กตาก็มี เป็นอย่างอื่น ๆ อื่กก็มี ต้นไม้เล่า
'ย่อมเป็นต่างประเภท ไม้ดอก ไม้ผล ไม้ต้น ไม้กอ ไม้เลื้อย ไม้
มีแก่น ไม้ไม่มีแก่น ไม้มีเนื้อแน่น ไม้มีโพรง ไม้มีใบต่างชนิด
ทะเลอยู่ในระหว่างแผ่นดิน ที่ลึกเป็นสีคราม บ้างก็มีเกาะใหญ่บ้าง
เล็กบ้าง ประปรายเป็นหย่อม ๆ ก็มี มีหาดทรายหาดกรวดสีต่าง ๆ

ที่เป็นหาคทรายมีหอยต่างพรรณอันคลื่นซัดขึ้นมาดาดาย ที่เป็นทะเลสาบ ย่อมงามด้วยเกาะและหาดคูกัน แต่มีจำกัดให้แลเห็นสั้นเข้ามา เหล่านี้เป็นของอันธรรมดาแต่่งขึ้นไว้ แต่ลำพังก็เป็นที่บันเทิงใจอยู่แล้ว ได้อาศัยหมู่มนุษย์แต่งเพิ่มเติม ย่อมวิจิตรพิสดารยิ่งขึ้น ตั้งกันอยู่เป็นบ้านเป็นเมืองเป็นประเทศ มีตึกเรือน โรงร้าน มีตลาดขายของต่าง ๆ ตัดถนนหนทางและขุดคลองเป็นที่ไปมา มีไร่นา เรือกสวน มีสำนักงานที่ว่าการต่าง ๆ โรงงานที่ทำการต่าง ๆ โรงขายอาหาร โรงสุรา โรงมหรสพ โดยที่สุดโรงหญิงนครโสเภณี สำนักที่พักคนผู้จรมา มีสโมสรนันทนาการแห่งคณะชน เพื่อบำรุงการค้าขายก็มี เพื่อบำรุงศิลปวิทยาก็มี เพื่อบำรุงการเล่นก็มี เพื่อบำรุงกิจการอย่างอื่นอีกก็มี มีโรงเรียนเป็นที่ศึกษาศิลปวิทยาต่างประเภท มีวัดเป็นที่ศึกษาและปฏิบัติกิจพระศาสนา มีอย่างอื่น ๆ อีกเหลือที่จะพรรณนาให้ถี่ถ้วน ประมวลความว่า ปัญญาความคิดของหมู่มนุษย์เจริญขึ้นเพียงใด การตกแต่งถิ่นฐานของเขาให้งดงาม เพื่อความสุขสำราญและเพื่อความสะดวก ย่อมพิบูลขึ้นเพียงนั้น เป็นอันยุติการพรรณนาถึงโลกคือปฐพีที่อาศัยไว้เพียงนี้.

หมู่สัตว์ผู้อาศัยแผ่นดินนั้นเล่า ย่อมเป็นต่าง ๆ กัน จักพรรณนาถึงหมู่มนุษย์ก่อน เพียงประเภทเดียว ย่อมเป็นต่าง ๆ กัน โดยสัญชาติ โดยภาษา โดยรูปพรรณสัณฐานภายนอก และโดยใจ โดยอัธยาศัย โดยคุณสมบัติ โดยธรรมภายใน กรรมย่อมจำแนกให้เป็นต่าง ๆ กันออกไปอีก เป็นคนดีเป็นคนเลว เป็นคนชั้นสูง

คนชั้นต่ำ เป็นคนมั่งมีเป็นคนจน เป็นคนเจริญเป็นคนเสื่อม มี
เครื่องแต่งกายช่วยเพิ่มความงามแห่งรูปสมบัติ หรือช่วยตัดแปลง
ความไม่สวยให้ดีขึ้น มีขนบธรรมเนียมปรุงความงามแห่งกิริยาช่วย
ประกอบ ต่างพยายามเพื่อเลี้ยงชีวิตของตน ต่างชวนช่วยในการ
งานที่เป็นอุปการะแก่กัน ต่างช่วยทำความสะดวกให้แก่กัน ทำสิ่ง
เกื้อกูลแก่ความเป็นอยู่ทั้งของกินของใช้ให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น ที่ขัดกันต่าง
คิดตัดรอนกัน ที่แย้งกัน ต่างคิดแข่งขันกัน ทำความบริบูรณ์
ให้เต็มที่ให้ชะงัก เป็นอย่างนี้ ไม่เฉพาะบุคคลเท่านั้น เป็นทั้งหมดทั้ง
คณะตลอดถึงสัตวชาติ ต่างต้องแสวงหาและสะสมกำลังและอำนาจไว้
สู้กันทานกัน หม่อมมนุษย์เอง สามัคคีกันแล้ว เป็นผู้แต่งโลกให้งาม
ขึ้นให้บริบูรณ์ขึ้นกว่าที่เป็นมาโดยธรรมดา เป็นอรินกันขึ้นแล้ว เป็น
ผู้ทำลายโลกให้ยับเยิน. ส่วนหมู่ดิรัจฉานเล่า มีประเภทต่าง ๆ เป็น
อนันต์พันพรรณนา สรุปลงว่า เป็นจตุรบาทคือสี่เท้าก็มี เป็นทวิบาท
คือสองเท้าก็มี เป็นพหุบาทคือมีเท้ามากกว่านั้นก็คือ เป็นอบาทคือหา
เท้ามิได้ก็มี เป็นสัตว์เกิดในครรภ์หรือค้ำน้ำนมก็มี เป็นสัตว์เกิดใน
ฟองต้องฟักจึงออกเป็นตัวก็มี เป็นสัตว์มีมังสะเป็นภักษาก็มี เป็น
สัตว์มีดินชาติเป็นภักษาก็มี ต่างชนิดต่างแย้งกันเป็นอยู่ ต่าง
เบียดเบียนกัน ต่างล้างผลาญกันลง มนุษย์กับดิรัจฉานต่างสังหาร
กันอีก แต่ดิรัจฉานไม่อาจผลาญมนุษย์ได้มากเท่าเขาทำมัน. หมู่สัตว์
ผู้อาศัยปฏิสนธิ์นี้แล กล่าวโดยเฉพาะ คือหม่อมมนุษย์ ย่อมเป็นผู้หวงห้าม
ถิ่นของตนและแย่งเอาถิ่นของฝ่ายอื่น ทำทั้งการแต่งการทำลายโลก

ที่อาศัย.

ในโลก คือชุมนุมมนุษย์ ทั้งถิ่นที่สำนัก สิ่งอันให้โทษโดยส่วนเดียวเปรียบด้วยยาพิษก็มี สิ่งอันให้โทษในเมื่อเกินพอดีเปรียบด้วยของมีนเมาก็มี สิ่งอันเป็นอุปการะเปรียบด้วยอาหารและเภสัชอันสบายก็มี แต่ใช้ในทางผิดอาจให้โทษก็ได้. คนผู้ไร้พิจารณาไม่หวั่นเห็นโดยถ่องแท้ ย่อมเพติดเพตินในสิ่งอันให้โทษ ย่อมระเริงจนเกินพอดีในสิ่งอันอาจให้โทษ ย่อมคิดในสิ่งเป็นอุปการะ ชื่อว่าหมกอยู่ในโลก ถอนตนไม่ออก เช่นนี้ย่อมได้เสวยทุกข์บ้าง สุขบ้าง อันสิ่งนั้น ๆ พึงอำนาจ แม้สุขก็เป็นเพียงสามิส คือ มีเหยื่อเจือด้วยของล่อใจ เป็นเหตุแห่งความติด คูกเหยื่อ คือ มังสะอันเบ็ดเกี่ยวไว้เป็นผู้อันจะพึงจูงไปได้ตามปรารถนา. ฝ่ายบัณฑิตพิจารณาเห็นความเป็นจริงแห่งสิ่งนั้น ๆ ว่าฉันทไรแล้ว ไม่ข้องไม่พัวพันในสิ่งอันล่อใจอันใคร ๆ ไม่อาจยั่วให้ติดด้วยประการใดประการหนึ่ง ย่อมเป็นอิสระด้วยตน เช่นนี้ย่อมได้สุขเป็นนิรามิส คือ หาเหยื่อมิได้ เป็นสุขสุขุมเกิดภายใน.

สมเด็จพระบรมศาสดา ตรัสชวนพวกเราพุทธบริษัทให้มาดูโลกอันตระการตา เปรียบด้วยราชรถครั้งโบราณ อันตกแต่งด้วยจิตรกรรมและประดับด้วยอสังการอย่างงาม มิใช่เพื่อให้หลงชม คุณดูละครเห็นแก่สนุก เพื่อทรงปลุกใจพวกเราให้ยังเห็นซึ่งลงไปถึงคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์แห่งสิ่งนั้น ๆ อันคุมเข้าเป็นโลก คุณดูละครเฟื่องคิ้วที่แสดงไปตามเรื่อง ด้วยกำหนดรู้คติของคนเขลา

และคนฉลาด จะได้ไม่ตื่นเต้น ไม่ติดในสิ่งนั้น ๆ.

ผู้ใดสำรวมจิตไว้อยู่ ไม่ปล่อยให้เพละเลิงเลียงฟุ้งในสิ่งอันล่อในเหล่านั้น ผู้นั้นจักพ้นจากบ่วงแห่งมาร. อาการสำรวมจิตมี ๓ ประการ คือ :-

๑. สำรวมอินทรีย์มิให้ความยินดีครอบงำ ในเมื่อเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา.

๒. มนสิการกัมมัญฐานอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ คือ อสุก และกายคตาสติ หรืออันยังจิตให้สลด คือมรณสติ.

๓. เจริญวิปัสสนา คือ พิจารณาสังขารแยกออกเป็นขั้นขั้น สันนิษฐานเห็นเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.

กิเลสกาม คือเจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ กล่าวคือ ตัณหา ความทะยานอยาก ราคะ ความกำหนัด อรติ ความขี้เกียจ เป็นอาทิ จัดว่าเป็นมาร เพราะเป็นโทษล้างผลาญคุณ ความดีและทำให้เสียคน. วัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นของน่าชอบใจ จัดว่าเป็นบ่วงแห่งมาร เพราะเป็นอารมณ์เครื่องผูกใจให้ติดแห่งมาร. บ่วงแห่งมารนี้ ที่ผู้นั้นติดมาแล้ว เขาก็เปลื้องหลุดไป จักไม่อาจคล้องเขาให้ติดอีก.

ปฏิบัติแห่งนิพพิทา

อุทเทส

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ... ..

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ... ..

สพฺเพ ชมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญา ยปฺสฺสติ

อถ นิพฺพินฺนํ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

เมื่อใด เห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง
...เป็นทุกข์ ...ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อม
หน่ายในทุกข์ นั้นทางแห่งวิสุทธิ.

มคฺควคฺค ชมฺมปท.°

พรรณนาความ

สังขารอธิบายไว้แล้วโดยประการ ในกัณฑ์ที่ ๒ อธิการแห่ง
ภาวณา ในอธิการนี้ จักขยายความให้พิสดารออกไป โดยอนุรูป
แก่บาลีอันเป็นกระพี้. สังขารนั้นได้แก่ปัญจขันธ์ ๕ คือ รูป ร่างกาย
อันสงเคราะห์ด้วยธาตุ ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม, เวทนา ความเสวย
อารมณ์ สุข ทุกข์ อุเบกขา, สัญญา ความหมายรู้ ความจำ,
สังขาร อารมณ์อันเกิดกับจิต อื่นจากเวทนาและสัญญา แต่น่า
จะหมายเอาเจตนาความคิดอ่านเป็นที่ตั้ง, วิญญาณ ความรู้แจ้งทาง
ทวาร ๖ อันธรรมดาแต่่งคุมกันเข้าเป็นกาย คัจจุมเครื่องจักรเครื่อง
กล, ในที่นี้ ไม่พึงเข้าใจสังขาร คือ ประชุมปัญจขันธ์และสังขาร คือ

ขั้นที่ ๔ ปนกัน ท่านหมายความว่าต่างกัน สังขารแรกหมายเอาสภาพ
อันธรรมดาแต่ขันธ์ สังขารหลังหมายเอาสภาพอันแต่งอันปรุงใจให้
เป็นต่าง ๆ แต่อย่างไรท่านจึงใช้ศัพท์เหมือนกัน เป็นปัญหาอันจะพึง
สนใจ. สังขารนี้ แม้มีประเภทต่าง ๆ กันด้วยอำนาจแห่งกรรมจำแนก
แต่ในทรงหนึ่งคงมีลักษณะเสมอกันเป็น ๓ คือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง
ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนตตตา ความเป็นอนัตตา.

อนิจจตา ความไม่เที่ยง ย่อมกำหนดรู้ได้ ในทางง่าย ด้วย
ความเกิดขึ้นในเบื้องต้น และความสิ้นในเบื้องปลาย ได้ในบาลีว่า :-

อนิจจา วต สงฺขารา   อุปฺปาทวยธมฺมิโน^{*}

อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺตุ   ... ..

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้น
เป็นธรรมดา. (ไม่เลือกว่าเป็นสังขารชนิดใด ประณีตก็ตาม ทราม
ก็ตาม) เกิดขึ้นแล้วย่อมดับ.

สังขารเหล่าใดได้เกิดขึ้นแล้วในอดีต สังขารเหล่านั้นได้ดับ
เสียแล้วในอดีต. สังขารเหล่าใดย่อมเกิดขึ้นในปัจจุบัน สังขารเหล่า
นั้นย่อมดับในปัจจุบัน. สังขารเหล่าใดจักเกิดขึ้นในอนาคต สังขาร
เหล่านั้นจักดับในอนาคต. ระยะเวลาในระหว่างเกิดและดับแห่งสังขาร
ที่สมมติว่ามนุษย์ ท่านกำหนดว่าหย่อนกว่า ๑๐๐ ปี พ้นจากนั้นมีน้อย
นัก ไม่ถึงซึ่งอันดับ มีแต่ยั้งสั้นลงมา.

ในทางที่ละเอียดกว่านั้น ย่อมกำหนดรู้ได้ด้วยความแปรใน
ระหว่างเกิดและดับ ได้ในบาลีว่า :-

อจุเจนฺติ กาลา ตรยฺนฺติ รตฺติโย

วโยคฺคา อญฺฺพุพฺพํ ชนฺนฺติ.

กาลย่อมล่วงไป ราตรีย่อมผ่านไป ชั้นแห่งวัยย่อมละลำดับไป.

ระยะเวลาในระหว่างเกิดและดับนั้น ท่านป็นเป็น ๓ ปุณ เรียกว่าวัย ปุณต้นเรียกปฐมวัย ปุณกลางเรียกมัชฌิมวัย ปุณหลังเรียกปัจฉิมวัย. ท่านแบ่งวัยละเท่า ๆ กัน เอา ๑๐๐ ปีเป็นเกณฑ์ ด้วยเพ่งสังขาร คือ มนุษย์. คงกำหนดด้วยอาการแห่งความแปรนั้นเอง แต่แบ่งระยะเท่า ๆ กันนั้น น่าจะไม่ถูกแก่ความเป็นจริง. อาการแปรแห่งสังขาร ในเบื้องต้น แปรมาฝ่ายเจริญ พึงเห็นในระยะตั้งแต่เกิดจนเป็นหนุ่มเต็มที ในระหว่างนี้ รูปร่างเติบโตขึ้น ๆ นามกาย คือจิตเจตสิกว่องไวขึ้น ระยะนี้จัดเป็นปฐมวัย มีระยะไม่เกิน ๒๕ ปี ประเพณีกำหนดอายุ ๒๕ เป็นอภิลักขิตกาลคราวหนึ่ง นำได้แก่เต็มปฐมวัย แต่นั้น สังขารหยุดเจริญ แต่ขยายตัว พึงเห็นเช่นรูปร่างผิวงอก นามกายหนักแน่นเข้า เช่น มีสติรู้จักเหนียวรั้ง ตั้งอยู่ในความไม่เลินเล่อ ระยะนี้จัดเป็นมัชฌิมวัย มีระยะอยู่ใน ๕๐ ปี ประเพณีกำหนดอายุ ๕๐ เป็นอภิลักขิตกาลอีกคราวหนึ่ง นำได้แก่เต็มมัชฌิมวัย แต่นั้น สังขารทรุดโทรมลงไปจนปรากฏ รูปร่างห่อมนและซำรุด นามกายเงื่องและเลื่อนเข้าทุกที ระยะนี้จัดเป็น

ปัจฉิมวัย มีระยะพื้น ๕๐ ปีออกไปจนตลอดอายุ. ส่วนประเพณี กำหนดคอกิลักขิตกาลเป็นผู้ใหญ่ ในเมื่ออายุครบ ๓๐ ปีแล้ว และเป็นผู้เฒ่าในเมื่ออายุครบ ๖๐ ปีแล้ว เป็นฐานะเครื่องกำหนดวัยได้เหมือนกัน ใกล้เคียงกำหนดอันท่านจัดไว้. กำหนดโดยนัยหลัง มีโหราศาสตร์เป็นมูล ต่างเรื่องจากคานานี้ จักไม่อธิบาย แต่ก็น่าประหลาดว่าความแปรแห่งสังขารอนุโลมคติแห่งดินฟ้า.

ความแปรแห่งสังขารผ่านวัยทั้ง ๓ นั้น เปรียบด้วยเดินข้ามสะพานสูงขึ้น ๆ แล้วราบ แล้วต่ำลง ๆ แต่คงผ่านไปไม่ได้ตลอดทั้งนั้น ย่อมดับเสียในระหว่างเป็นอันมาก เพราะกำลังแห่งความเป็นอยู่อันธรรมดาแต่ต่างมา กล่าวคืออายุ ย่อมไม่เสมอกัน จุกกำลังเกิดแต่การป็นแห่งลูกข้าง ยังเนื่องด้วยปัจจัยภายนอกต้นสนับสนุนหรือศัตรูอื่นอีก. ในอีกทางอันเป็นอย่างสุขุม ย่อมกำหนดเห็นความแปรแห่งสังขารในช่วงขณะหนึ่ง ๆ คือ ไม่คงที่อยู่นาน เพียงในระยะเวลาชนิดเดียวก็แปรแล้ว ได้ในคานามาในวิสุทธิธรรมว่า :-

ชีวิต อุตตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา

เอกจิตตสมา ยุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขโณ.

ชีวิต อัดภาพ และสุขทุกข์ ทั้งมวล ประกอบกัน เป็นธรรมเสมอด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน.

ความแปรเร็วอย่างนี้ ย่อมกำหนดเห็นชัดในนามกาย จิต

๑. วิ. มัคคามัคคญาณทัสสนะ. ตติย. ๒๕๕. แต่ ขุ. มหา. ๒๕/๑๔๑. เป็น ลหุโส วตฺตติข โณ.

บางขณะยอมขุ่นมัว บางขณะยอมผ่องแผ้ว บางขณะนีกอารมณ์
อย่างนั้น บางขณะนีกอารมณ์อย่างนี้ เจตสิกก็เหมือนกัน บางขณะ
เสวยสุข บางขณะเสวยทุกข์ บางขณะเสวยอุเบกขา สัญญา
เจตนา วิตก วิจาร ย่อมแปรไปตามขณะที่ปรารถนารมณ์นั้น ๆ
แม้รูปกาย นักปราชญ์กล่าวว่า ย่อมแปรคู่เดียวกัน พึงเห็นพิน
เป็นอุทาหรณ์ เคี้ยวอาหารยอมไม่สึกหรือคูกพินเทียม อันที่จริง
ยอมกร่อนคู่เดียวกัน แต่เพราะมีอนุเกิดแทน จึงปรากฏเป็นอย่างนั้น
แต่ในระยะที่สิ้นตั้งเกิดเห็นยาก พงความแปรอย่างนี้ นักปราชญ์ใน
ทางปรมัตถ์กล่าวว่า ความเป็นแห่งสภาวะธรรม เพียงชั่วขณะเท่านั้น
แต่เพราะมีอย่างอื่นเกิดสืบยังไม่ขาดลงจึงปรากฏเป็นยังทรงอยู่ กิริยา
ที่เกิดสืบกันอย่างนี้ ท่านกล่าวว่าสันตติ เมื่อใดสันตติมาขาดลง
เมื่อนั้นความดับความสิ้นยอมปรากฏ มรณะยอมกำหนดด้วยความขาด
แห่งสันตติ.

ความเกิดแล้วดับและความแปรในระหว่างแห่งสังขารดังกล่าวมา
สรุปเข้าในบาลีว่า "อุปฺปชฺชติ เจว เวติ จ อณฺณถา จ ภวติ"
ยอมเกิดขึ้นด้วยเที่ยว ย่อมเสื่อมสิ้นด้วย ย่อมเป็นอย่างอื่นด้วย
เป็นอนิจจลักษณะ เครื่องกำหนดว่าไม่เที่ยงแห่งสังขาร.

อนิจจลักษณะนี้ ย่อมได้แม้ในสังขารอันสมมติว่าดิรัจฉานและ
ต้นไม้ ตลอดถึงสังขารอันมนุษย์ปรุงขึ้น เช่นรถและเรือน ย่นกล่าว
ยอมได้ทั้งในอุปาทินนะ สังขารมีใจครอง ทั้งในอนุปาทินนะ สังขาร
ไม่มีใจครอง.

ทุกข์ตา ความเป็นทุกข์แห่งสังขาร ย่อมกำหนดเห็นด้วย
ทุกข์อย่างนี้ :-

๑. **สภาวะทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขาร** คือ ชาติ ชรา มรณะ.

๒. **ปถิณณกทุกข์ หรือทุกข์จร** คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ
โทมนัส อุปายาส.

สองหมวดนี้ แสดงไว้ในบาลีทั่วไป ส่วนในนิเทศแห่งทุกข์-
อริยสัจ แสดงทุกข์หมวดที่ ๒ เพิ่มออกไปอีก คือประจวบด้วยคน
หรือสิ่งอันไม่เป็นที่รัก พรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก ปรารถนา
ไม่ได้สมหวัง.

ทุกข์หมวดที่ ๑ ดูเหมือนท่านหมายความว่าความดั่งนี้ การคลอດ
จากกรรมมารดา ที่เห็นว่าเด็กได้ความลำบากอย่างไร น่ากลัว
เป็นอันตรายอย่างไร เป็นชาติทุกข์ ความทรุดโทรมแห่งสังขารทำ
ความเป็นไปให้ลำบาก เป็นชราทุกข์ ความสิ้นชีวิตมีเวทนากล้า
แข็งนำหน้า เป็นมรณทุกข์. ฝ่ายพวกนักธรรมเข้าใจชาติทุกข์กว้าง
ออกไปว่า ทุกข์อันชัดได้ว่ามีชาติเป็นมูลแล้ว จัดว่าเป็นชาติทุกข์
ได้ทั้งนั้น ความเข้าใจอย่างนี้ สมด้วยทุกข์อันกล่าวรวบยอด ดังจัก
แสดงข้างหน้า ขัดต่อทุกข์อันแจกเป็นประเภท. มักเข้าใจมรณะว่า
เป็นทุกข์ เพราะเป็นภัยนำหน้าหวัด.

ทุกข์หมวดที่ ๒ นอกจากทุกข์เป็นส่วนเจตสิก ที่กล่าวทั่วไป
ในบาลี เกิดเพราะพรากจากปิยารมณ์หรือมิได้สมหวัง ที่กล่าวเพิ่ม
ในนิเทศแห่งทุกข์อริยสัจ ดังจะจัดเข้าหมวด จัดทุกข์เกิดเพราะ

ประจวบด้วยอัปปียารมณ์ เป็นต้นว่า ความอึดอัด ซึ่งเกียด เกียดขัด เป็นหมวด ๑ จัดโสกะ ปรีทวะ อุปายาส เข้าในหมวดแห่งทุกข์ เกิดเพราะพราจจากปิยารมณ์ จัดโทมนัสเข้าในหมวดแห่งปรารถนา ไม่ได้สมหวัง โดยนัยนี้ น่าเห็นว่าเพิ่มขึ้นทีหลังบาลีเดิม แต่ก็ เป็นอันเพิ่มเข้าที่. ส่วนทุกข์ในหมวดนี้ แก่นในนิเทศว่า ความทุกข์ ความไม่สบายทางกาย หมายความว่า ทุกข์เกิดเพราะพยาธิ ไม่น่า จัดไว้ในหมวดนี้เลย ทั้งใช้ศัพท์ก็ซ้ำกับอุทเทส ชะรอยจะเพิ่มเข้า ใหม่เหมือนกัน ไม่อย่างนั้น ชะรอยจะเห็นว่าเป็นทุกข์จร จึงสงเคราะห์ เข้าไว้ในหมวดนี้.

๓. นิพัทธทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องนิคย์ หรือทุกข์เป็นเจ้าเรือน ได้แก่ หนาว ร้อน หิว ระบาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ. ทุกข์หมวดนี้ไม่ค่อยมีใครคำนึงถึงนัก เพราะเป็นของระงับง่าย แต่ ถ้าเป็นรุนแรงก็เหลือทนอยู่.

๔. พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา มีประเภทต่าง ๆ ตามสมุฏฐาน คืออวัยวะอันเป็นเจ้าการไม่ทำหน้าที่โดยปกติ.

สองหมวดนี้ แสดงไว้ในคิริมานันทสูตร ตอนอาที่นวสัญญา โดยความเป็นโทษแห่งกาย.

๕. สันตাপทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ ความกระวนกระวายใจเพราะถูกไฟคือกิเลส ราคะ โทสะ โมหะ เสา. ทุกข์หมวดนี้มาในอาทิตตปริยายสูตร กล่าวเพรือมาถึง ปกิณณกทุกข์ด้วย แต่ไม่เรียกว่าไฟเหมือนกิเลส ใช้กิริยาเพียงว่า

เผาเหมือนกัน. โสกะ ปรีทเว อุปายาส คือเป็นผลสืบมาจากราคะ ในเมื่อไม่ได้ปียามณ์สมหวัง หรือในเมื่อได้แล้วมาพราดไปเสีย โทมนัส คือเป็นผลสืบมาจากโทสะ ทุกข์ จะจัดเป็นผลสืบมาจาก โมหะก็ไม่สนิท เช่นนี้การจัดเป็นปภินคกทุกข์เป็นไฟอีกกองหนึ่ง จึงไม่สนิท นำจัดเป็นทุกข์คงเดิม เกิดเพราะถูกกิเลสเผา ความ ร้อนแสบอันเกิดเพราะถูกไฟลวก.

๖. วิปากทุกข์ หรือผลกระทบ ได้แก่วิปฏิสารคือความร้อนใจ การเสวยกรรมกรรม คือถูกลงอาชญา ความฉิบหาย ความตกยาก และความตกอบาย มาในบาติมากแห่ง.

๗. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน หรือทุกข์กำกับกัน ได้แก่ทุกข์ มีเนื่องมาจากวิบุลผล ดังแสดงในโลกธรรมสูตร อัญญกัณฑุคร ว่า ลาก ยศ สรรเสริญ สุข เป็นทุกข์ละอย่าง ๆ . บางอาจารย์ อธิบายว่า เป็นวิปริณามทุกข์ คือได้ทุกข์เมื่อแปรเป็นอื่นไป. นำ เข้าใจว่า มีลากคือทรัพย์ ต้องเฝ้าต้องระวังจนไม่เป็นอันหลับนอน ได้โดยปกติ เสียชีวิตในการป้องกันทรัพย์ก็มี มีศคือได้รับตั้งเป็น ใหญ่กว่าคนสามัญเป็นชั้น ๆ ต้องเป็นอยู่เดิมากกว่าคนสามัญ จำต้อง มีทรัพย์มากเป็นกำลัง มักหาได้ไม่พอใช้ ต้องมีการะมาก เวลาไม่เป็น ของตน เป็นที่เกะของผู้อื่นจนงุนงง ต้องพลอยสุขทุกข์ด้วยเขา ได้รับสรรเสริญ เหมือนคัมเหล่าหวาน ชวนจะเพลินไปว่าตนดี ต้อง มีสติระวังมิให้เผลอตัว คัมเหล่าเสียอีก ผู้คัมยังอาจยังได้ ส่วนสรรเสริญจากผู้ช่วยนอนอยู่เสมอ มีสุข เป็นทางปรารถนายิ่งขึ้น

จึงยังไม่อิม เป็นอันไม่ได้สุขจริง วิตุลผลอย่างนี้ มีทุกข์กำกับอยู่ด้วย แสดงในโลกธรรมสูตรว่าเป็นทุกข์ก็สม.

๘. **อาหารปริยญาติทุกข์** คือทุกข์ในการหากิน ได้แก่อาชีวะทุกข์ คือทุกข์เนื่องด้วยการเลี้ยงชีวิต. สัตว์ทั้งหลายย่อมแย่งกันหากิน วิจารณ์มีเนื้อเป็นภักษา ย่อมผลาญชีวิตชนิดเล็กกว่าตนเป็นอาหาร ย่อมสู้กันเองบ้าง เพราะเหตุแห่งอาหาร สัตว์มีหญ้าเป็นภักษา ออกหากิน ย่อมเลี้ยงต่ออันตราย ย่อมหวาดเสียวเป็นนิตย์ ต้องคอยหลีกหนีศัตรู หมุ่มมนุษย์มีการงานขัดทางแย่งกันและกัน ต่างคิดแข่งขันตัดรอนกัน ทำร้ายกัน ผลาญชีวิตกัน เพราะเหตุแห่งอาชีวะก็มี ได้เสวยทุกข์อันเป็นวิบากเนื่องมาจากอาชีวะก็มีเป็นอันมาก แม้ผู้มีทางหาโดยไม่ต้องประกับผู้อื่น แทบทุกคนยังรู้สึกได้ว่า หาได้ไม่พอเพื่อเป็นอยู่สะดวก. ทุกข์ชนิดนี้แสดงในบาลี โดยเป็นสังเขกวัตถุประการหนึ่ง.

๙. **วิวาทมูลกทุกข์** คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล ได้แก่ความไม่โปร่งใจ ความกลัวแพ้ ความหวั่นหวาด มีเนื่องมาจากทะเลาะกัน กิ๊ดี สู้คดีกันก็ดี รบกันก็ดี แสดงในบาลีโดยความเป็นกามาทินพ.

ทุกข์โดยประเภทเหล่านี้ พอเป็นเครื่องกำหนดเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์ได้อยู่ จึงยุติไว้เพียงนี้.

๑๐. **ทุกข์ขั้นชั หรือทุกข์รอบยอด** หมายถึงสังขารคือประชุมปัญจขั้นชัเอง แสดงในบาลีธรรมจักกัปปวัตตนสูตรว่า "โดยย่ออุปาทานขั้นชั ๕ เป็นทุกข์" แสดงในบาลีปัจจุสมุปบาทว่า "ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น ย่อมมีด้วยอย่างนี้."

การพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์เต็มที คือ เห็นทุกข์หมวดนี้ รู้จักใช้ญาณกำหนดเห็นทุกข์อย่างละเอียด ที่โลกเห็นเป็นสุขมีสหนตทุกข์ เป็นนิทสนะ ได้ในบาลีว่า

ทุกขเมว हि สมุโภติ   ทุกข์ํ ติฏฺฐติ เวติ จ

นายบุตร ทูขา สมุโภติ   นายบุตร ทูขา นิรุชฺฌติ.

ก็ทุกข์นั้นแลย่อมเกิดขึ้น ทุกข์ย่อมตั้งอยู่ด้วย ย่อมเสื่อมสิ้นไปด้วย นอกจากทุกข์ หอะไรเกิดมิได้ นอกจากทุกข์ หอะไรดับมิได้.

เพ่งทุกข์หมวดนี้ ท่านจัดความเป็นสภาพถูกความเกิดและความสิ้นบิบบัน เป็นทุกข์ลักษณะ เครื่องกำหนดว่า เป็นทุกข์แห่งสังขาร.

ทุกข์ลักษณะนี้ ย่อมได้เฉพาะในอุปาทินนกะสังขาร คือจำพวกสัตว์แต่บางท่านปรารถนาให้ได้ในอุปาทินนกะด้วย ด้วยคิดว่า ผู้เข้าไปยึดด้วยอุปาทานทนได้ยาก ไม่สมกับอุปาทินนกะเป็นทุกข์ เพราะเป็นผู้สวयเอง บางท่านแสดงความเฉาความซีดแห่งไบแห่งต้นไม่ว่า เป็นอาการสวयทุกข์ของมัน ไม่สมกันทุกข์จัดเป็นเจตสิกธรรม.

อนตฺตตา ความเป็นอนัตตาแห่งสังขาร พึงกำหนดรู้ด้วยอาการเหล่านี้ คือ.

๑. ด้วยไม่เป็นอยู่ในอำนาจ หรือด้วยฝืนความปรารถนา ดังแสดง

ในอนัตตลักขณสูตรว่า "ถ้าปัญจันท์จักเป็นอตฺตาแล้วไซ้ ปัญจันท์ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และจะพึงได้ในปัญจันท์ตามปรารธนาว่า ขอปัญจันท์ของเราเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย เหตุใด ปัญจันท์เป็นอนัตตา เหตุนั้น ปัญจันท์จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และไม่ได้ในปัญจันท์ตามปรารธนาอย่างนี้."

๒. ด้วยแย้งต่ออตฺตา ดังแสดงในอนัตตลักขณสูตรนั้นว่า "ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอ เพื่อตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นตัวของเรา."

๓. ด้วยความเป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ดังแสดงในสูตรทั้งหลาย มีอนัตตลักขณสูตรนั้นเป็นต้น ว่า "เนตฺ มม" นั่นมิใช่ของเรา "เนโสหมสมฺมิ" นั่นมิใช่เรา "น เมโส อตฺตา" นั่นมิใช่ตัวของเรา.

๔. ด้วยความเป็นสภาพสูญ คือว่างหรือหายไป ดังแสดงในพุทธภาษิตพยากรณ์ปัญหาแห่งโมฆราชมาณพ ในปารายณวรรค สุตตนิบาตว่า

สุยฺยโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ	โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทฺติฏฺฐี อุหจฺจ	เอวํ มจฺจตฺตโร สฺยิยา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺหฺตํ	มจฺจจฺจราชา น ปสฺสตี."

โมฆราช ! ท่านจงมีสติทุกเมื่อ เล็งเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ถอนอตฺตานุทฺติฏฺฐี คือความตามเห็นว่าเป็นอตฺตาเสีย เช่นนี้ ท่านพึงเป็นผู้ข้ามพ้นมฤตยุราชเสียได้ มฤตยุราชย่อมไม่แลเห็นชน

ผู้สังเกตเห็นโลกอยู่อย่างนี้.

สังขารเป็นสภาพว่างนั้น ฟังรู้อย่างนี้ ในกาลใด ผู้พิจารณา กำหนดเห็นสังขารกระจายเป็นส่วนย่อย ๆ จากขณะ คือก่อน ใน กาลนั้น ย่อมเห็นว่าง ถอนเสียได้ซึ่งฉนสัญญา ความหมายว่าเป็น ก่อน อันได้แก่ความถือความเอาโดยนิमित ว่าเรา ว่าเขา ว่าผู้ นั้น ว่า ผู้ นี้ ดังแสดงในบาลีว่า

ยถา हि อङ्กสมุฏारा โหติ สทุโท รโธ อิติ

เอวံ ขนุเชตุ สนุเตตุ โหติ สตุโตติ สมุมติ.^๑

เหมือนอย่างว่า เพราะคุมส่วนทั้งหลายเข้า เสียงว่าระย่อมมี ฉนใด เมื่อฉนทั้งหลายยังมีอยู่ การสมมติว่าสัตว์ย่อมมี ฉนนัน.

ยถายถา นิหุณายติ โยนิโส อุปปริกขติ

ริตุคกั ตุจจกั โหติ โย นั ปสฺสติ โยนิโส.^๒

เขาฟังพิจารณาเห็น โดยแยกคายด้วยประการใด ๆ ย่อมปรากฏ เป็นของว่างเป็นของเปล่าแก่ผู้เห็น โดยแยกคายนัน.

สังขารเป็นสภาพหายไปนั้น ฟังรู้ด้วยความสิ้น ดังแสดงใน ชราสูตรว่า

สุปิเนน ยถापि สงฺคตं

ปฏฺิพฺพุทฺโธ ปุริโส น ปสฺสติ

เอวมปิ ปิยายิตं ขนั

เปตं กาลกตं น ปสฺสติ.^๓

๑. ตี. ส. ๑๕/๑๕๘ แต่ พุ. มหา. ๒๕/๕๓๖ เป็น ยถापि อङ्กสมุฏारा ฯ เป ฯ

๒. ตี. ขนุ ๑๗/๑๗๔. ๓. พุ. ตี. ๒๕/๕๕๒.

คนผู้ตื่นขึ้นแล้ว ย่อมไม่เห็นอารมณ์อันประจบด้วยความฝืน
ฉันใด คนผู้อยู่ย่อมไม่เห็นคนผู้อันตนรักล่วงไปแล้ว ฉะนั้น.

๕. ด้วยความเป็นสภาวะธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็น
ลักษณะรวมยอดแห่งอาการทั้ง ๔ ดังแสดงในบาลีพุทธอุทานว่า

ยथा หเว ปาตุภวนฺติ ชมฺมา

อาตปิโน ฌายโต พุราหฺมณฺสฺส

อถสฺส กงฺขา วปยฺนฺติ สพฺพา

ยโต ปชานาติ สเหตุชมฺมํ

... ..

ยโต ขยํ ปจฺจยฺยานํ อเวทิตฺวา

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้เพียง
เพ่งพิจารณา ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อม
สิ้นไป เพราะมารู้ธรรมเป็นไปกับเหตุ และเพราะมารู้ความสิ้นแห่ง
ปัจจัย.

นี่เป็นอนัตตลักษณะ เครื่องหมายของความเป็นอนัตตาแห่ง
สังขาร. ชื่อว่าเป็นอนัตตานั่น เพ่งความตามพยัญชนะ ดูเหมือน
เป็นมติด้านอัตตาของลัทธิพราหมณ์. ลัทธิพราหมณ์และลัทธิอื่นที่เชื่อ
ความเวียนเกิด ย่อมถือว่าในรูปร่างนี้มีอัตตาสังอยู่ เป็นผู้คิด เป็นผู้
เสวยเวทนา และสำเร็จอาการอย่างอื่นอีก เหมือนคนอยู่ในเรือน
เป็นสิ่งที่อันยังยืนไม่ดับ เมื่อถึงคราวมรณะ อัตตาดูติจากสรีระนี้ไป

สิงในสรีระอื่น พบที่ดีหรือเลว สุดแต่กรรมอันได้ทำไว้ ส่วนสรีระ
ที่อึดตาละไปแล้วย่อมสลายไป. อุตตานี้ ในมิลินทปัญหาเรียก
"จีโว" ผู้เป็น ส่วนไทยเราเรียก "เจตภูต" ผู้นี้ก็. มติฝ่ายพระ
พุทธศาสนาแย้งว่า ไม่มีอึดตาอย่างนั้น เป็นแต่สภาวะธรรมเกิดขึ้น
เพราะเหตุ, ลึ้น เพราะลึ้นแห่งเหตุ ดังแสดงในบาลีว่า

เย ชมฺมา เหตุปฺปภาว เตถฺ หตุํ ตถาคโต [อาห]
เตสญจ โย นิโรธจ เอวฺ วาที มหาสมโณ.^๑

ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุแห่ง
ธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ
ตรัสอย่างนี้.

และแสดงความเกิดแห่งธรรมเนื่องกันเป็นสาย ดังแสดงความ
เกิดแห่งวิจิติว่า อาศัยอายตนะภายใน มีจักขุเป็นต้น อายตนะ
ภายนอก มีรูปเป็นต้น ประจวบกันเข้า เกิดวิญญาณ แต่此起เกิด
สัมผัส เวทนา สัญญา สัญเจตนา ตัณหา วิตก วิจารณ์ โดยลำดับ
"ยงฺกิลฺลิจิ สมุทฺยชฺชมํ สพุพฺพตํ นิโรธชฺชมํ" สิ่งใดมีความเกิด
ขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ความคิดอ่าน
ความสวดยเวทนา และอาการอย่างอื่น เป็นกิจแห่งจิตและเจตสิก
มิใช่แห่งอึดตา. เพียงเท่านี้ก็ไม่ยุ่ง ครั้นรับว่ามีจิตจิติ ด้วยคำว่า
"จิตฺเต สงฺกิลฺลิจฺเจ ทฺถคฺคิตฺติ ปาฏิกฺกขฺขา" เมื่อจิตเศร้าหมอง
จำหวังทุกติ "จิตฺเต อสงฺกิลฺลิจฺเจ สฺสคฺคิตฺติ ปาฏิกฺกขฺขา" เมื่อ
จิตไม่เศร้าหมอง จำหวังสุคติ และรับรองปฏิสนธิจิตด้วยคำว่า

"วิญญาณปัจจุยา นามรูป" นามรูปย่อมเกิดมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย และรับการเวียนเกิดเข้าด้วย ยากเพื่อจะทำความเข้าใจให้กระจ่าง เพราะอย่างนี้กระมัง บาลีบรรยายความแห่งบทอนัตตา ในทางเป็นแต่สภาวะธรรม เป็นไปตามปัจจัยดังกล่าวแล้ว โดยนัยนี้ บทว่าอนัตตา มีความตามพยัญชนะว่า มิใช่ตัว มิใช่ตน แข็งตรงต่ออุปาทาน.

บาลีแสดงอนัตตลักษณะคาถาหลังนี้แปลกอยู่ว่า **ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา**" ไม่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวง เหมือนใน ๒ คาถาข้างต้น ชวนให้นึกหาอธิบาย. ปัญหานี้ ท่านก่อน ๆ ก็ได้เคยปรารภมาแล้ว ท่านอธิบายว่า อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ ย่อมได้เฉพาะในสังขาร บาลีแสดง ๒ ลักษณะนั้นจึงว่า **"สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์"** ส่วนอนัตตลักษณะ ย่อมได้ทั้งในสังขาร ทั้งในวิสังขาร คือธรรมอันมิใช่สังขาร ที่ท่านหมายเอานิพพาน บาลีแสดงลักษณะนี้จึงว่า **"ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา"** เพื่อประมวลสภาวะเหล่านี้แสดง เพราะบทว่าธรรมหมายเอาสังขารก็ได้ วิสังขารก็ได้. ด้วยอย่างไร ท่านจัดนิพพานเป็นวิสังขาร จักกล่าวข้างหน้า ในอธิการแห่งนิพพาน. ข้าพเจ้าเห็นอีกบรรยายหนึ่ง จะอธิบายให้กระจ่าง จำจะเทียบด้วยมติของลัทธิอื่นอันถือผู้สร้าง รวมทั้งลัทธิพราหมณ์ด้วย คนผู้ถือลัทธิเช่นนั้นเชื่อว่า โลกอันสงเคราะห์ทั้งปฐพีที่อาศัยทั้งสัตว์ผู้อาศัย ดังกล่าวแล้วข้างต้น เป็นของอันพระเจ้าสร้างทั้งนั้น พระเจ้านั้นนึกเห็น

โดยบุคคลาธิษฐาน มีรูปกายนามกายอย่างมนุษย์อันเป็นชนิดสูงสุดแห่งสัตวนิกาย อันพระองค์สร้าง มีโปรดมีกริ้วก็เหมือนกัน แต่มีฤทธิ์ล่วงวิสัยแห่งเหล่าสัตว์อันพระองค์สร้าง พระเจ้านั้นเป็นดั้งเดิมหาผู้สร้างอีกต่อหนึ่งมิได้ ไม่มีเบื้องต้นว่า ปรากฏขึ้นแต่เมื่อครั้งไร ไม่มีที่สุกว่า จักอันตรายเมื่อไร เป็นผู้เที่ยงยืนที่. ใครครวญมตินี้ ดูเหมือนเกิดขึ้นด้วยสาเหตุหรือบัญญัติเหตุแห่งสังขารนั้น ๆ ถอยหลังเข้าไป ในที่สุดคิดเข้าหรือหยุดลงเพียงนั้น จึงสมมติสภาพนั้นว่า พระเจ้า ถือเอาเป็นดั้งเดิมทีเดียว เช่นนี้ต้องบัญญัติว่า ไม่มีใครสร้างอยู่เอง ไม่อย่างนั้นเงื่อนจะยังไม่ขาดสาย. มติฝ่ายพระพุทธศาสนาหาได้บัญญัติพระเจ้าขึ้นอย่างนั้นไม่ ถือว่าสังขารทั้งปวงอันเหตุแต่งขึ้นทั้งนั้น กล่าวคือ เกิดขึ้นเพราะมีเหตุ และเหตุนั้นย่อมเป็นอยู่เองโดยธรรมดา สาขหาเข้าไปก็คิดคจเดียวกัน บัญญัติเหตุที่คิดนั้นว่าอวิชา ดังจะอธิบายว่า ธรรมชาติอันมีรู้แจ้ง แม้สาวต่อเข้าไปอีก ก็จะจำขนานชื่ออย่างเดียวกัน จึงจัดเอาวิชาเป็นดั้งเดิม กล่าวว่ามีต้นเงื่อนไม่ปรากฏ คล้ายกัน แต่ไม่กล่าวถึงปลายเงื่อน เพราะมีนิพพานเป็นที่ขาดสาย เพี้ยนจากลัทธิข้างต้น ดังจะกล่าวข้างหน้า. เมื่อประมวลเหตุอันเนื่องกันเป็นสายเข้าว่าธรรมดาเพื่อ ย่นให้สั้นแล้ว จะค้นคว้าหาเหตุแห่งธรรมดาอีกย่อมไม่พบ จึงนำจัดธรรมดาเป็นวิสังขาร. คำว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา" หมายความว่าถึงธรรมดาด้วย.

การพิจารณาเห็นสังขารเป็นอนัตตา เว้นโยนิโสมนสิการ อาจ

กลายเป็นนัตถิกทฤษฎีไปได้. คนอันทฤษฎีอย่างนี้เขาครอบแล้ว ย่อมเห็นผลบุญผลบาปว่าไม่มี ย่อมเห็นว่ามารดาบิดาไม่มี โดยอธิบายว่าเป็นแต่สมมติทั้งนั้น ทฤษฎีอย่างนี้ ไม่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ท่านจัดเป็นมิจฉาทฤษฎีอย่างดั่ง ยากที่จะถอนขึ้น. ความเห็นอนัตตาพึงปรารถนาโยนิโสมนสิการกำกับ จะได้กำหนดรู้สัจจะทั้ง ๒ คือ สมมติ-สัจจะ จริงโดยสมมติ เช่นสังขารผู้ให้เกิด ชายสมมติว่าบิดา หญิงสมมติว่ามารดา เป็นต้น ย่อมเป็นจริงโดยสมมติ เช่นเดียวกับรถและเรือ จะพึงคัดค้านมิได้ ปรมัตตสัจจะ จริงโดยปรมัตตะ คืออรรถอันลึก เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น กระจายให้ละเอียดออกไปได้อีกเพียงใด ยิ่งลึกดีเพียงนั้น ย่อมเป็นจริงโดยปรมัตตะ มารดาก็ดี บิดาก็ดี ย่อมเป็นผู้อันธรรมดาควควบคุมชั้นหรือธาตุนั้น ๆ แต่งขึ้น เหมือนรถหรือเรืออันธรรมดาควควบคุมสัมภาระนั้น ๆ ประจุขึ้น จะพึงปฏิเสธชั้นหรือธาตุเท่ากับสัมภาระเครื่องประจุเสียมิได้. การกำหนดรู้ถึงปรมัตตสัจจะ เป็นความรู้ละเอียด จุรู้จักสัมภาระแห่งรถหรือแห่งเรือ รู้ละเอียดย่อมดีกว่ารู้เผิน ๆ อยู่เอง. กำหนดรู้สัจจะทั้ง ๒ นี้แล้ว จะได้ไม่เอามาค้านกัน จะได้สันนิษฐานว่า เป็นแต่ลึกกว่ากัน. แม้เพ่งในทางปรมัตตะสังขารทั้งหลายก็ย่อมเป็นต่าง ๆ กัน ดีบ้าง เลวบ้าง ย่อมเป็นไปตามกฎแห่งธรรมดากล่าวคือธรรม ย่อมอำนวยผลให้เป็นเช่นนั้น เข้าใจอย่างนี้แล้ว จะได้ไม่เล่นออกจากทางไปตกหล่ม คือมิจฉาทฤษฎี. อนึ่ง จะได้ละทฤษฎีมานะ คือความถือผิดและความถือตัว

และกิเลสอย่างอื่น อันเนื่องมาจากการอื่นเราถือเขาถือก็ถือพวก. ความเห็นอนัตตาเป็นไปด้วยอาการอย่างนี้ จึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมปรากฏแก่ผู้พิจารณาเห็นโดยแยบคาย. ในคาถาแสดงไตรลักษณ์นี้เอง ท่านกล่าวว่า ย่อมเห็นด้วยปัญญา. หมายความว่าอย่างเดียวกัน.

ผู้พิจารณามาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยอาการดังกล่าวแล้ว ย่อมหน่ายในทุกขันธ์ ไม่เพิลิดเพิลินหมกหมุ่นในสังขารอันชั่ววนเวียนหา. บาลีอนัตตลักษณะสูตร แจกทุกข์ชั้นออกเป็นชั้น ๕ ว่า "อริยสาวกผู้ดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายแม้ในรูป ย่อมหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมหน่ายแม้ในสังขารทั้งหลาย ย่อมหน่ายแม้ในวิญญาณ." ความหน่ายนั้นเรียกนิพพิทา เกิดด้วยปัญญา จัดเป็นนิพพิทาญาณ ย่อมเป็นทางคือปฏิบัติแห่งวิสุทธิ ความหมดจด ความปล่อยวางอย่างไร ฟังรู้โดยนัยอันจะแสดงต่อไปนี้.

๒. วิจารณ์ ความสิ้นกำหนด

อุทเทส

๑. นิพฺพินฺท์ วิรชชติ.

เมื่อหน่าย ย่อมสิ้นกำหนด.

อนัตตลักขณสูตร.^๑

๒. วิจารณ์ เสฏฺโฐ ชมฺมานํ.

วิจารณ์ เป็นประเสริฐ แห่งธรรมทั้งหลาย.

มคฺควคฺค ชมฺมปท.^๒

๓. สุขา วิจารณ์ โลก กามานํ สมตฺกโม.

วิจารณ์ คือความก้าวล่วงเสียด้วยดี ซึ่งกามทั้งหลาย เป็นสุขในโลก.

พทุชฺชุตาน มหาวคฺค วินย.^๓

พรรณนาความ

บาลีอัคคัปปสาทสูตร จตุกกังคฺคร แสดงวิจารณ์ว่าเป็นยอดแห่งธรรมทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตะ คืออันธรรมาแต่ง ทั้งที่เป็นอสังขตะ คืออันธรรมามิได้แต่ง แล้วแจกไวพจน์ คือคำสำหรับเรียกแทนกันแห่งวิจารณ์ คือ "มทนิมฺมทโน" ธรรมยังความเมาให้สร้าง "ปิปาสวินโย" ความนำเสียซึ่งความระหาย "อาลย-สมฺมุขมาโล" ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย "วฏฺฐุปฺจเจโท" ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวัฏฏะ "ตณฺหุขโย" ความสิ้นแห่งตัณหา "วิจารณ์"

๑. มหาวคฺค. ปจฺม. ๔/๒๘. ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๕๑. ๓. มหาวคฺค. ปจฺม. ๔/๖.

ความสิ้นกำหนด "นิโรธ" ความดับ "นิพพาน" ธรรมชาติ
หาเครื่องเสียบแทงมิได้. ความเมาในที่นี้ หมายถึงความเมาใน
อารมณ์ช่วยวนให้เกิดความเมาทุกประการ. สมบัติแห่งชาติ สกฺล
อิสริยะ และบริวาร ก็ดี ทถ ยศ สรรเสริญ สุข ก็ดี เยาววัย
ความหาโรคมิได้ และชีวิต ก็ดี นับเข้าในอารมณ์ประเภทนี้. ธรรม
อันยังความเมาอย่างนี้ให้สร้าง นับเป็นวิราคะ. ความระหาย
หมายถึงความกระวนกระวายเหตุความอยาก เปรียบด้วยอาการ
ระหายน้ำ ความนำเสียด คือระงับเสียด ซึ่งความกระวนกระวายนั้น
นับเป็นวิราคะด้วย. อาลัย หมายถึงความติดพัน ความห่วงใยใน
ปิยารมณ์ การถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัยนั้น พรากจิตออกเสียดจาก
ปิยารมณ์นั้น นับเป็นวิราคะด้วย. วัฏฏะ หมายถึงความเวียน
เกิดด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิบาก. สัตว์ผู้มีกิเลส ทำการอย่าง
ใด การอย่างนั้น จัดเป็นกรรม กรรมนั้น ย่อมอำนาจความเกิด
ในภพหน้าเป็นวิการ ได้เสวยวิบากเข้า กิเลสเกิดขึ้นอีกเล่า ทำกรรม
ไปอีก วิบากเกิดขึ้นใหม่ เวียนกันไป เฉพาะในภพเดียว ก็เวียน
อยู่เหมือนกัน กิเลสย่อมเป็นปัจจัยให้ทำกรรม กรรมย่อมอำนาจ
วิบากดีหรือชั่ว เสวยวิบากเข้า กิเลสย่อมเกิดขึ้นอีก. แต่อย่างไร
ท่านจึงจัดลำดับกรรมเป็นต้น กิเลสอยู่กลาง วิบากอยู่ท้าย ยังไม่รู้
อธิบายของท่าน. เห็นอยู่ทางหนึ่งว่า ดังจะย่นลงเป็น ๒ คือกรรม
กับวิบาก สงเคราะห์กิเลสในกรรม โดยอธิบายว่า ลำพังกรรม
เว้นกิเลส ย่อมเป็นสักว่ากิริยา ย่อมไม่อำนาจวิบากในปรภพ ต่อ

เนื่องด้วยกิเลส จึงอำนาจผลอย่างนั้น แต่นับวิภูฏะเป็น ๓ อธิบาย
นี้จึงฟังไม่ได้สนิท. เมื่อละกิเลสอันเป็นเบื้องต้นเสีย ทำการอย่างใด
อย่างหนึ่ง ไม่ถึงเป็นกรรมนำไปสู่ปฏิสนธิ เป็นสักว่ากิริยา วิภูฏะ
นั้นชื่อว่าขาดสาย การเข้าไปตัดเสียซึ่งวิภูฏะอย่างนี้ นับเป็นวิระคะ
ด้วย. ความอยาก ชื่อว่าตัณหา อันมีอาการแสหากามารมณ์
เป็นกามตัณหา อันมีอาการรณไปในภพ เป็นภวตัณหา อันมี
อาการส่ายเพื่อพ้นจากภพ เป็นวิภวตัณหา. อรรถาธิบายแห่ง ๒
ประเภทหลังเป็นอย่างไร เข้าใจกันยังไม่กระจ่าง. ในขุททกวัตต
วิภังค์แห่งวิภังคปกรณ์แล้วว่า ภวตัณหา ได้แก่ราคะสหระตด้วย
ภวทิกฺขุ วิภวตัณหา ได้แก่ราคะสหระตด้วยอุจเฉททิกฺขุ. ทิกฺขุเนื่อง
ด้วยภพ หรือความเห็นข้างเกิดเป็นภวทิกฺขุ ลงรอยกับอธิบาย
ข้างต้น. อีกอย่างหนึ่ง จำกัลดงจำเพาะรูปภพและอรูปภพ ส่วน
กามภพจัดเข้าในกามตัณหา. บางท่านตีความว่า หมายเอาสัสต-
ทิกฺขุ เทียบด้วยอุจเฉททิกฺขุ. สัสตทิกฺขุ ได้แก่เห็นว่าโลกเที่ยง
ได้กันกับเห็นว่า มีอัตตายังยืนดังกล่าวแล้ว ดูไม่ตรงกับรูปศัพท์.
เป็นแต่ชนบทพร้อมด้วยทิกฺขุนี้ น่าจะทำความอยากเกิดในภพ
อันพึงใจ ทิกฺขุเนื่องด้วยขาดสูญ หรือความเห็นข้างสูญ เป็น
อุจเฉททิกฺขุ. ความตอนนี้มีว่า แต่ถ้าถือเอาความแห่งอุจเฉทจะเป็น
อย่างเดียวกับความแห่งวิภวะ ก็ขอขาดจากภพหรือตัดความเป็นอยู่
เสีย ความลงรอยกัน. เพราะอย่างนี้กระมัง ท่านจึงไม่กล่าวถึง
สัสตทิกฺขุให้เป็นคู่กันในที่นี้. บางท่านเข้าใจวิภศัพท์ว่า ภพเจริญ

เทียบด้วย "วิภโว" ที่แปลว่า สมบัติ จึงถือเอาอธิบายว่า ภาวัตถหา ได้แก่อยากเกิดในรูปภพ คือโลกแห่งพรหมมีรูป วิภวัตถหา ได้แก่อยากเกิดในอรูปภพ คือโลกแห่งพรหมไม่มีรูป ที่เป็นภพอย่างสูง อย่างละเอียด จึงอธิบายกามัตถหาไปตามกันว่า ได้แก่ความอยากเกิดในกามภพ คือมนุษย์โลกและสวรรค์ เป็นอันว่าัตถหาในภพครบทั้ง ๓. ความเข้าใจอย่างนี้หมีนหม่มมาก วิ อุปสัคเป็นไปได้ในอรรถต่าง ๆ ในที่นี้ไม่ได้เพ่งอรรถว่าเจริญ เป็นอุปสัคแปรความให้ตรงกันข้ามต่อศัพท์ว่า "ภโว" ที่แปลว่า "ภพ คือโลกที่เกิด" ศัพท์ว่า "วิภโว" ในที่นี้จึงควรแปลว่า "ในภาวะอันมิใช่ภพ" หรือ "ในภาวะที่ไม่เกิด" เช่นเดียวกับศัพท์ว่า "วิราโค" หมายอรรถตรงกันข้ามต่อศัพท์ว่า "ราโค" ที่แปลว่า "กำหนด" จึงแปลว่า "สิ้นกำหนด." โดยนัยนี้ มีบางมติว่า อยากถึงนิพพานเป็นวิภวัตถหา. เพ่งเฉพาะอรรถว่า นิพพานเป็นธรรมที่ไม่เกิด ชวนให้เห็นตาม แต่ในพระพุทธศาสนาไม่บัญญัติความขาดสูญว่านิพพาน พึงเห็นในคำว่า "อตุถิ ภิกขเว ตทายตน" ภิกขุทั้งหลาย! อายุตนะนั้นมีอยู่ วิภวัตถหาจึงไม่น่าหมายเอาความอยากถึงพระนิพพาน. โดยต้นเค้า คูเหมือนภวัตถหา หมายเอาความอยากเกิดในภพที่นิยม แห่งชนผู้เชื่อการเวียนเกิด พึงเห็นตัวอย่างในชนผู้ทำบุญแล้ว อธิษฐานขอให้ไปเกิดในภพอันตนเลือก วิภวัตถหา หมายเอาความอยากพ้นไปจากภพ ของชนผู้ไม่เชื่อการเวียนเกิด ผู้ไม่ได้อัสนาทะในชีวิค เห็นทางทำอัตตวินิบาตคือทำลาย

ตัวเองเป็นเครื่องปลดปล่อย แต่ตามความเป็นไป ภาวตัณหา ไม่
ต้องเกี่ยวข้องการเชื่อการเวียนเกิดก็ได้ สุดแต่ยังได้อัสสาทะในชีวิต
ก็ยังอยากเป็นอยู่ในภพ ยังเพติดเพลิน ยังห่วงใยอยู่ในโลก วิภวตัณหา
ไม่ต้องเกี่ยวข้องการเชื่อว่าไม่เกิดอีกก็ได้ สุดแต่ได้ความคับแค้นในชีวิต
เข้าแล้ว ก็ไม่ยอมอยู่ในภพ หนักเข้าถึงทำอัตตวินิบาต อากาโร ๒ อย่าง
นี้ปรากฏอยู่ในหมู่ชน. อรรถาธิบายนำไปในทางที่ต้องปฏิบัติ และ
ประกอบผู้ปฏิบัติไว้ในอัตตสัมมาปณิธินั่นแลเป็นดี. ตัณหา ๓ นี้
แจกไว้ในนิเทศแห่งทุกขสมุทัย แต่ในบาลีอื่นแสดงตัณหาเนื่องด้วย
อายตนะภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้นละอย่าง ๆ คูเหมือนจำกัดเพียงกาม-
ตัณหา ด้วยเพ่งว่าเป็นไปเฉพาะในปียารมณ์ ดังเข้าใจกันอยู่โดย
ความรู้สามัญ. การละตัณหาได้สิ้น นับเป็นวิราคะด้วย. วิราคะ
หมายความว่าตรงกันข้ามต่อราคะ ได้แก่ความสิ้นกำหนด ปราศจาก
เสน่หา ฟอกจิตจากน้ำย้อมคือกิเลสกาม เป็นนามตรง. นิโรธ
แปลว่า ดับ. แห่งอะไร ชวนให้ถาม. นิโรธศัพท์อันเป็นกิริยาสามัญ
หมายเอาดับแห่งธรรมมีเหตุเป็นแดนเกิด ได้ในคำเหล่านี้ว่า "เตสญจ
โย นิโรโธ จ" พระตถาคต ตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้นด้วย
"ยงฺกิลฺลิจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพพฺพุตํ นิโรธธมฺมํ" สิ่งใดมีความเกิดขึ้น
เป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา "เอวเมตสฺส
เกวลสฺส ทฺกฺขทฺสฺส นิโรโธ โหติ" ความดับแห่งกองทุกข์
สิ้นเชิงนั้นย่อมมีด้วยอย่างนี้ อันเป็นกิริยามีนิยมต่าง อย่างหนึ่ง
มายเอาดับ คือระงับจิตเจตสิกในลำดับแห่งสมาบัติที่ ๘ เรียก

นิโรธสมบัติ ดังกล่าวถึงในจุฬเวทลลสูตร อีกอย่างหนึ่งหมายเอา
ดับทุกข์เนื่องจากดับตัณหา ดังแสดงในนิเทศแห่งทุกขนิโรธอริย-
สัจ ในที่นี้หมายเอาอรรถอย่างหลัง. โดยนัยนี้ การดับแห่งตัณหา
ด้วยหากำหนดมิได้โดยไม่เหลือ มีดับแห่งเจตสิกทุกข์เป็นผล นับ
เป็นวิราคะด้วย. นิพพานจักแก่ในอริการแห่งบทนั้น ฟังรู้ไว้พลางว่า
ในที่นี้ ท่านนับเป็นอย่างเดียวกับวิราคะ.

วิราคะอันกล่าวถึงในลำดับแห่งนิพพิทา ท่านว่าได้แก่อริยมรรค
ส่วนในอัครคัมภีรสูตร ท่านแสดงวิราคะเสมอด้วยธรรมอื่น โดย
ความเป็นไวยาจน์แห่งกันและกัน อย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติหัดจิตไป
ตามธรรมอันกล่าวโดยไวยาจน์นั้น จักเป็นอันปฏิบัติโดยปรมัตตปฏิบัติ
แต่อย่าลืมนิโสมนสิการที่จำปรารถนาสำหรับกำกับกัน.

มีข้ออันจะพึงสังเกตอย่างหนึ่งว่า ปรมัตตปฏิบัติเท่าที่กล่าว
แล้วก็ดี ยังจะกล่าวข้างหน้าก็ดี ท่านแสดงเฉพาะในทางละกิเลสตาม
ไม่กล่าวถึงกิเลสส่วนปฏิฆะเลย จะว่าเฉพาะในทางหนึ่งก็มีใช่ เพราะ
มิได้แสดงในทางนั้นเลย ชะรอยท่านจะเห็นว่ากิเลสตามเป็นมูลแห่ง
กิเลสส่วนปฏิฆะ มีนิตัสสนะ เช่นอาฆาตจะเกิดขึ้น ก็เพราะพบความ
ติดขัดแห่งความปรารถนาเนื่องด้วยปิยารมณ์ หรืออธิบายอย่างอื่นยัง
จะพึงมี ขอผู้สนใจในธรรมค่านิ่งดูเถิด.

๑. วิมุตติ ความหลุดพ้น

อุทเทส

๑. วิจารณ์ วิมุตติ.

เพราะสิ้นกำหนด ย่อมหลุดพ้น.

อนัตตลักขณสูตร.*

๒. กามาสวาปี จิตต์ วิมุตติจิตฺต ภวาสวาปี จิตต์ วิมุตติจิตฺต
อวิชาสวาปี จิตต์ วิมุตติจิตฺต.

จิตหลุดพ้นแล้ว แม้จากอาสวะเนื่องด้วยกาม จิตหลุดพ้น
แล้ว แม้จากอาสวะเนื่องด้วยภพ จิตหลุดพ้นแล้ว แม้จากอาสวะ
เนื่องด้วยอวิชา.

มหาวิงฺก วินย.*

๓. วิมุตตสสุมี วิมุตตมิตติ ญาณ โหติ.

เมื่อหลุดพ้นแล้ว ญาณว่าหลุดพ้นแล้ว ย่อมมี.

อนัตตลักขณสูตร.*

พรรณนาความ

สิ้นกำหนดแล้ว จิตย่อมหลุดพ้นจากอาสวะ ๓ นั้น. อาสวะ
นั้น เป็นชื่อแห่งเมรัยก็มี เช่น "ผลาสโว" น้ำดองผลไม้ เป็นชื่อ
แห่งกิเลสก็มี เช่น "กามาสโว" กิเลสเป็นเหตุใคร่ หรือกิเลส
เนื่องด้วยกาม จึงนำความเข้าใจว่ากิเลสานุสัย คือกิเลสอันนอนตาม

คือคงอยู่หมักอยู่ในจิตตสันดาน ได้แกกิลสเป็นเจ้าเรือนเป็นอาสวะ แต่ดูเหมือนเป็นไวพจน์แห่งกันและกัน ในบาลีเรียกอาสวะ ใน อรรถกถาเรียกกิลสเป็นพื้น. กามาสวะ พึงเทียบด้วยกามตัณหา ภวาสวะ พึงเทียบด้วยภวตัณหา อวิชชาสวะ ได้แกตัวอวิชชาเอง ที่แปลว่าความไม่รู้แจ้งคือความเขลา ข้าพเจ้าแปลในที่นี้ว่า อาสวะ เนื่องด้วยอวิชชาเพื่อให้เข้ากับภวาสวะ เช่นนี้ อากาณเฑาะโมหะอันเนื่อง มาจากอวิชชาคือความไม่รู้ซึ่งสภาพที่ไม่รู้ เช่นเชื่อว่ามีพระเจ้าผู้สร้าง ทำการอันวอนและบวงสรวงเป็นอาทิ ตลอดถึงสัพพตปริมาส การ ถือความศักดิ์สิทธิ์เนื่องมาจากพระเจ้า ย่อมสงเคราะห์เข้าในอวิชชาสวะ หมวดนี้.

วิมุตติ ในลำดับแห่งวิราคะตั้งในบาลีกระทู้ต้น ท่านว่าได้แก อริยผล ส่วนวิมุตติในบาลีกระทู้ที่ ๒ ท่านแสดงในลำดับแห่งการ รู้แจ้งอริยสัจ ๔ คูเป็นทีอริยมรรค เพราะมีบาลีกระทู้ที่ ๓ เป็น ความต่อ ส่อว่าอริยผล. บาลีกระทู้ที่ ๓ นั้น แสดงญาณมีสี่บมาจาก วิมุตติ เรียกในบาลีอื่นว่าวิมุตติญาณทัสสนะ. วิมุตติในบาลีไม่ได้ นิยมชัดในขณะแห่งมรรคหรือในขณะแห่งผล แต่จำแนกไว้เป็น ๒ โดยชัดเจน คือ วิมุตติ ๑ วิมุตติญาณทัสสนะ ๑ เช่นมาในบาลี แสดงอเสขธรรมชั้น ๕ คีล สมาธิ ปัญญา จัดเป็นธรรมชั้น ๓ ละอย่าง ๆ ส่วนสามัญ วิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะ จัดแยกเป็น ต่างธรรมชั้น ส่วนวิสามัญ.

วิมุตติ ๒ ประเภทนี้ วิมุตติได้ในบาลีว่า "วิราคา วิมูจติ"

เพราะสิ้นรัก ย่อมหลุดพ้น นำหมายวิมุตติเป็นกิจแห่งจิต เป็นเบื้องต้น วิมุตติญาณทัสสนะ ได้ในบาลีว่า "วิมุตตสุมี วิมุตตมิตติ ญาณ โหติ" เมื่อหลุดพ้นแล้ว ญาณว่าหลุดพ้นแล้วย่อมมี นำหมายวิมุตติเป็นกิจแห่งปัญญา เป็นเบื้องปลาย.

โดยนัยนี้ วิจารณ์ไม่ได้กล่าวถึงในที่ใด วิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะ กล่าวถึงพร้อมกันในที่นั้น จะทำความเข้าใจว่า วิมุตติ ได้แก่ อริยมรรค วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ อริยผล ถ้ามาเฉพาะวิมุตติ บทเดียว ได้ทั้งอริยมรรค อริยผล ดูเหมือนไม่ผิด. เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติกล่าวถึงในนิเทศแห่งปฏิบัติแห่งพระอรหันต์ และในบาลีอื่น น่าจะได้แก่วิมุตติ ๒ นี้ แต่ท่านเห็นว่า เจโตวิมุตติได้แก่ปฏิบัติแห่งพระอรหันต์ ผู้สำเร็จอริยมรรคด้วยบำเพ็ญสมณภาวนา และวิปัสสนาภาวนาโดยลำดับ ปัญญาวิมุตติได้แก่ปฏิบัติแห่งพระอรหันต์ ผู้สำเร็จอริยมรรคด้วยลำพังเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว ข้าพเจ้าเข้าใจไม่พอจะอนุโมทนาหรือค้าน แต่เทียบกันเข้า ไม่สมกับวิสุทธิอันจะกล่าวในลำดับ.

วิมุตตินั้น เข้าใจกันว่าเป็นโลกุตระ แต่ในบาลีแสดงอเสขธรรมชั้น ๓ ใช้บทอเสขะกำกับว่า "อเสขณ วิมุตติกฺขณฺเณน อเสขณ วิมุตติญาณทัสสนกฺขณฺเณน สมฺนฺนาคโต" มาตามพร้อมแล้ว ด้วยกองวิมุตติของพระอเสขะ ด้วยกองวิมุตติญาณทัสสนะของพระอเสขะ ดังจะบรรยายว่า วิมุตติของพระเสขะก็มี หรือแม่ของผู้มิใช่พระ ๒ ประเภทนั้นก็มี และในบาลีแสดงปฏิบัติแห่งพระอรหันต์

ใช้บทอนาสวะกำกับว่า **"อนาสว เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ"**
[ทำให้แจ้ง] ซึ่งเจโตวิมุตติ ซึ่งปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้
ดังจะบรรยายว่า วิมุตติอันเป็นสาสวะก็มี และในบาลีชั้นมจกักกัปป-
วัตตนสูตรว่า **"อกุปปา เม วิมุตติ"** วิมุตติของเราไม่กำเริบ
ดังจะบรรยายว่า วิมุตติเป็นกุปปธรรมคือรู้จักกำเริบก็มี ถ้าวิมุตติเป็น
โลกิยะไม่มี ใช้บทเหล่านั้นกำกับหาประโยชน์มิได้ โดยนัยนี้กระมัง
อาจารย์ปูนหลังได้แจกวิมุตติเป็น ๕ คือ **"ตทงฺคฺวิมุตฺต"** ความ
หลุดพ้นด้วยองค์นั้น ๆ ได้แก่การระงับอกุศลเจตสิกได้เป็นคราว ๆ
"วิกฺขมฺภนวิมุตฺต" ความหลุดพ้นด้วยข่มไว้ ได้แก่การระงับ
กิเลสกรรมและอกุศลธรรมด้วยกำลังฌาน, ๒ นี้เป็นโลกิยวิมุตติ **"สมฺมจ-
เจทวิมุตฺต"** ความหลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้แก่การระงับกิเลสด้วย
อริยมรรค **"ปฺปฏิสฺสทฺทวิมุตฺต"** ความหลุดพ้นด้วยความสงบราบ
ได้แก่อริยผล **"นิสฺสรณวิมุตฺต"** ความหลุดพ้นด้วยออกไปเสีย ได้แก่
นิพพาน, ๓ นี้เป็นโลกุตฺร. การบัญญัติตทงฺคฺวิมุตฺต ดูเหมือน
ถือเอาบรรยายว่า วิมุตติของผู้มีใจพระเสาะะ มีใจพระอเสาะะ คือปุถุชน
ก็มีเป็นเกณฑ์ การบัญญัติวิกขมภนวิมุตติ ดูเหมือนถือเอาบรรยาย
ว่า เจโตวิมุตติเป็นสาสวะก็มีเป็นเกณฑ์ การบัญญัติสมฺมจเจทวิมุตติ
และปฏิสทฺทวิมุตติ คงเป็นตามสันนิษฐานว่า วิมุตติเป็นได้ทั้ง
อริยมรรคทั้งอริยผล ดังอธิบายมาแล้ว เกณฑ์บัญญัตินิสสรณวิมุตติ
ยังตรีไม่เห็นอย่างอื่นจากบทบุรณ คือเพิ่มให้เต็มจำนวนแห่งโลกุตฺร-
ธรรม ๓.

สำหรับผู้ปฏิบัติ การหัดทำจิตใจให้ปลอดจากกิเลสตามและอกุศล-
วิตกอย่างอื่น จักสำเร็จประโยชน์.

๔. วิสุทธิ ความหมดจด

อุทเทส

๑. ปญญา ปริสุชฺฌติ.

ย่อมหมดจดด้วยปัญญา.

ยกุขสัมมุตต สคาถวคฺค.^๑

๒. เอส มกุโธ วิสุทฺธิยา.

นั่น [คือนิพพิทา] เป็นทางแห่งวิสุทธิ.

มกุทวคฺค ฐมมปท.^๒

พรรณนาความ

ลัทธิพราหมณ์ถือว่า บาปที่ทำแล้วอาจลอยเสียด้วยทำพิธีเมื่อ
อาบน้ำ เช่นเดียวกับชำระมลทินกายด้วยอาบน้ำโดยปกติ และลัทธิ
คริสตังถือว่า อ้อนวอนพระเจ้าเพื่อโปรดยกประทานได้อยู่ เช่นเดียวกับ
พระเจ้าแผ่นดิน โปรดยกโทษพระราชทานแก่คนผู้ทำผิด ให้พ้น
พระราชอาญา ฝ่ายพระพุทธศาสนาถือว่า

อตฺตนา ว กตฺ ปาปํ

อตฺตนา สงฺกิลิสฺสติ

อตฺตนา อกตฺ ปาปํ

อตฺตนา ว วิสุชฺฌติ

สุทฺธิ อสุทฺธิ ปจฺจตุตฺ

นาถุโธ อถฺถํ วิโสชฺเช.^๓

ทำบาปเอง ย่อมเศร้าหมองเอง ไม่ทำบาปเอง ย่อมหมดจด
เอง ความหมดจดและความเศร้าหมองเป็นเฉพาะตัว คนอื่นยังคน

๑. ตี. ศ. ๑๕/๓๑๕. ๒. ปุ. ฐ. ๒๕/๕๒. ๓. ปุ. ฐ. ๒๕/๓๗.

อื่นให้หมดจดหาได้ไม่. โดยนัยนี้ ถือว่าความบริสุทธิ์ภายในย่อมมี ด้วยปัญญา.

ผู้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารไม่เที่ยง เพราะเพ่ง ความเกิดและความดับ นี้เป็นอุท্থัพพญาณ คือเห็นเกิดดับ.

เพราะเพ่งความแปรในชั่วขณะ จัดเป็นกัมมญาณ คือเห็น ย่อยยับ.

เล็งเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์ นี้จัดเป็นอาทีนวญาณ คือเห็นโทษ.

มาเล็งเห็นว่าสังขารเป็นอนัตตา ย่อมเห็นในขณะเดียวกัน พ้อง ด้วยพระปัจฉิมวาจา แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "นตฺถตฺตํ โลกสฺมึ ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส" สิ่งใดเข้าไป ยึดเข้าไปถืออยู่ [โดยความเป็นเจ้าของ] จะพึงเป็นของหาโทษมิได้ สิ่งนั้นย่อมไม่มีในโลก นับเข้าในบาลีว่า "อุปาทานเ ภยํ ทิสฺวา" เห็นภัยในการยึดการถือแล้ว นี้เทียบได้กับภยตฺตูปัฏฺฐานญาณ คือ เห็นปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว.

ความหน่ายในลำดับ เป็นนิพพิทาญาณ.

นิพพิทานั้น ย่อมเป็นปฏิปทาเครื่องสาวไปถึงความเป็นผู้ใคร่ จะปลดอุปาทานเสีย อันจัดเป็นมฺญฺจิตฺกัมมตาญาณ.

ความพิจารณาหาอูบาย อันจัดเป็นปฏิสังขาญาณ.

ความวางเฉยในสังขาร อันจัดเป็นสังขารุเปกขญาณ โดยลำดับ กัน.

แต่นั้นจัดเป็นสัจจานุโลมิกญาณ คือเห็นอนุโลมอริยสัจ เป็น

วิปัสสนาญาณคำรบ ๕ อยู่ในหัวข้อแห่งภาวะเป็นปุถุชนและภาวะเป็น
อริยะ โศตรกฏญาณก็เรียก หมายความว่า ญาณครอบโคตร คือ
ล่วงภาวะเดิม.

ข้าพเจ้าเข้าใจญาณหลังนี้ ไม่พอจะอธิบายให้พิสดารไปกว่านี้
ต่อนี้เป็นวาระแห่งอริยมรรคและอริยผลโดยลำดับกัน นิพพิทาเชื่อว่า
เป็นทางแห่งวิสุทธิด้วยประการฉะนี้.

อีกบรรยายหนึ่ง

อุทเทศ

๓. มคฺคานภฺจฺจฺโก โสภฺโจ .....

เอเสว มคฺโค นตฺถลฺโย ทสฺสนสฺส วิสฺสุทฺธิยา.

ทางมีองค์ ๘ เป็นประเสริฐสุด แห่งทางทั้งหลาย....ทางนั้นหมด
ไม่มีทางอื่น เพื่อหมดจดแห่งทัตสนะ.

มคฺควคฺค ฐมฺมปท.°

พรรณนาความ

ทางมีองค์ ๘ นั้น ในนิเทศแห่งทุกนิโรคามนိปฏิบัติทวาริยสัง
แห่งธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นต้น จำแนกออกไปอย่างนี้ :-

สมุมาทิสฺสุจิ	ความเห็นชอบ
สมุมาสฺงกฺโป	ความดำริชอบ
สมุมาวาจา	เจรจาชอบ
สมุมากมฺมฺนุโต	การงานชอบ
สมุมาอาชีโว	เลี้ยงชีวิตชอบ
สมุมาวาโย	พยายามชอบ
สมุมาสติ	ระลึกชอบ
สมุมาสมาธิ	ตั้งใจชอบ.

ในอัครปสาทสูตรกล่าวยกเป็นยอดแห่งสังฆตธรรม เช่นเดียว
กันกับกระทู้นี้. ความเป็นทางประเสริฐเป็นทางยอด เห็นได้ชัด

เพราะองค์ ๘ นั้นแต่ละอย่าง ๆ ก็เป็นธรรมดี ๆ รวมกันเข้าทั้ง ๘
ย่อมเป็นธรรมดียิ่งนัก และเป็นทางเดียวนำไปถึงความดับทุกข์ หรือ
ถึงความหมดจดแห่งทัสสนะ แต่จัดเป็นพวกสังฆตธรรม ด้วยอธิบาย
อย่างไร ข้าพเจ้าเข้าใจไม่ชัดเจนจะยืนยัน ได้แต่คะเนว่าชะรอยจะ
เพ่งว่าเป็นธรรมเนื่องด้วยอุปทานชั้น ๓ จึงจัดเป็นสังฆตด้วยกัน ครั้น
เทียบกับวิราคะอันจัดเป็นอสังฆตเข้า นอกจากหมาเอาอนุปาทา-
ปรินิพพาน ย่อมชักฉงน. ทางนี้แลนำไปถึงความหมดจดแห่งทัสสนะ
อย่างไร พึงรู้ด้วยเทียบกับวิสุทธิ ๗ อย่างนี้

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์เข้าเป็น
ศีลวิสุทธิที่ ๑.

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์เข้าเป็น
จิตตวิสุทธิที่ ๒ อันได้แก่สมาบัติ.

สัมมาทิฎฐิ และสัมมาสังกัปปะ ได้ในวิสุทธิ ๕ ในลำดับ.

สัมมาสังกัปปะ ทำกิจพิจารณา สัมมาทิฎฐิ ทำกิจสันนิษฐาน
เป็นชั้น ๆ อย่างนี้ :-

พิจารณาแลเห็นสังขารโดยไตรลักษณ์ จัดเป็นทิฎฐิวินิวิสติ หมดจด
แห่งความเห็น นับเป็นที่ ๓.

พิจารณาแลเห็นความเป็นไปแห่งสังขารเนื่องด้วยเหตุ ดังแสดง
ในบาลีว่า

ยถา हि อญฺญตรํ พิชํ   เขตฺเต วุตฺตํ วิรฺุหติ

ปจฺจวิรฺุสญฺจ อคฺคम्म   สนิหญฺจ ตทฺถญํ

เอว ฆนฺธา จ ธาตุโย   ฉ จ आयตนา อิเม

เหตุ ปฏิจจ สมภูตา   เหตุภงฺกา นิรุชฺฌเร.^๑

เหมือนอย่างว่า พีชชนิดใดชนิดหนึ่ง อันหวานไว้แล้ว
อาศัยรสแห่งแผ่นดินและยางในพีชรวมกันเข้าทั้ง ๒ อย่าง ย่อมงอก
ขึ้นในนา ฉนั้นใด ชันธ ธาตุอายตนะ ๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุ
เกิดขึ้น ฉนั้นนั้น ย่อมดับเพราะสลายแห่งเหตุ จัดเป็นกังขาวิตรณ-
วิสุทธิ หมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามความสงสัย นับเป็นที่ ๔
ได้ในบาลีว่า

อถสุส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา

ยโต ปชานาติ สเหตุชฺฌมํ

... ..

ยโต ขยํ ปจฺจยानํ อเวท.^๒

ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้น
เพราะมารู้ธรรมเป็นไปกับเหตุ... และเพราะมารู้ความสิ้นแห่งปัจจัย
ทั้งหลาย.

พิจารณาแลเห็นสังขารด้วยอาการอย่างนั้น ด้วยใช้โยนิโสมนสิ-
การกำกับ รู้จักว่าน้อมจิตอย่างไรถูกต้อง อย่างไรผิดทางดังกล่าวแล้วใน
อนัตตลักษณะ จัดเป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ หมดจดแห่งญาณ-
ทัสสนะว่าทางหรือมิใช่ทาง นับเป็นที่ ๕.

ในวาระนี้ ท่านแก้ละเอียดลงไปจนถึงว่าได้เสวยผลแห่งวิปัสสนา

๑. ตี. ศ. ๑๕/๑๕๗. ๒. ชุ. อ. ๒๕/๗๔. มหาวคค. ปจฺม. ๔/๓.

แล้วเกิดทะนงขึ้น จัดเป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา มิใช่ทาง พิจารณา
แลเห็นสำเร็จเป็นอริยมรรค จัดเป็นปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ หมดจด
แห่งญาณทัสสนะเป็นทาง นับเป็นที่ ๖.

พิจารณาแลเห็นเป็นอริยผล จัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ หมด
จดแห่งญาณทัสสนะ นับเป็นที่ครบ ๗ ที่หมายกล่าวในบาลีว่า

เอเสว มคฺโค นตฺถนฺโถ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา
ทางนั้นแล ไม่มีทางอื่น เพื่อหมดจดแห่งทัสสนะ.

ในรตฺวินิตฺตสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิ่นณาสกั แสดงวิสุทธิ ๗
ว่าส่งต่อกันโดยลำดับจนถึงอนุปาทาปรินิพพาน เหมือนการเดินทาง
กว่าจะถึงที่สุด ด้วยรถ ๗ ผลัด.

ในวิสุทธิ ๗ นี้ วิสุทธิ ๒ เบื้องปลาย จัดเป็นโลกุตรด้วยภาวะ
เป็นอริยมรรคอริยาผล ท่วงทีเดียวกับวิมุตติ แต่แก่เฉพาะในทาง
บริสุทธิ์แห่งทัสสนะ เป็นวิสุทธิเป็นกิจแห่งปัญญา ชะรอยวิสุทธิ
เป็นกิจแห่งจิตเอามาใช้กรรมภูมิตำเสียแล้ว เช่นจิตตวิสุทธิใน
วิสุทธิ ๗ นี้เอง แม้อย่างนั้นวิสุทธิชั้นสูง เป็นกิจของจิต คงปฏิเสธ
มิได้ เป็นแต่งแฝงอยู่ ในบาลีว่า "**ปลฺยุถาย ปริสุทฺถติ**" ย่อมบริสุทธิ์
ด้วยปัญญา อะไรเป็นบพกัตตา คืออะไรบริสุทธิ์ แก่เป็นอย่างสุขุม
ไม่ใช่จิตหรือ. ท่านแก้วิมุตติ ยกเจโตวิมุตติเป็นสูง ท่านแก้วิสุทธิ
จัดจิตตวิสุทธิเป็นต่ำ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่ขัดกันอยู่และหาทางเข้าใจไป
อย่างอื่น.

วิสุทธินี้ ท่านหาได้กล่าวเข้าลำดับกับวิมุตติไม่ ลำดับอันท่าน
กล่าวนั้นสุดลงเพียรวิมุตติ แต่พึงรู้ได้โดยนัย. เหมือนอย่างว่า ฝ่าฟอก
แล้วย่อมหมคมลทิน ย่อมขาวผ่อง ฉันทิ จิตสำรอกจากกิเลสภ
หรือจากอาสวะแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความเศร้าหมอง ย่อมผ่องแผ้ว
ฉันทิ. เหตุฉันทิ ข้าพเจ้าจึงกล่าวถึงในลำดับแห่งวิมุตติ. ไม่อย่างฉันทิ
ย่อมเป็นสมุหนาม ชื่อที่รวมวิราคะและวิมุตติ. ดังได้บรรยายกล่าว
ไว้แล้วในข้างต้น หรือเป็นไวพจน์แห่งวิมุตติ.

สำหรับผู้ปฏิบัติ การหัดจิตไปตามทางแห่งวิสุทธิ เป็นดี
ไม่มีเสีย.

๕. สันติ ความสงบ

อุทเทส

๑. สันติมคฺคเมว พุรุหย.

สูงจนทางแห่งความสงบนั้นแล.

มคฺควคฺค ฌมฺมปท.^๑

๒. นตฺถิ สนฺติปริ สุขํ.

สุขอื่นจากความสงบย่อมไม่มี.

สุขวคฺค ฌมฺมปท.^๒

๓. โลกามิสํ ปชฺเห สนฺติเปกฺโข.

ผู้พึงความสงบ พึงละอาภิสในโลกเสีย.

สคาถวคฺค สํยุตฺต.^๓

พรรณนาคความ

พระพุทธทศชาติสอนให้พ้นทางแห่งสันตินั้น สันติย่อมเป็นไปในไตรทวาร ได้ในบาลีว่า

สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ สนฺตา วาจา จ กมฺม จ.^๔

ใจของผู้นั้น ย่อมเป็นทวารสงบแล้ว วาจาแล้วการ [กาย] ก็ย่อมเป็นทวารสงบแล้ว.

สงบกาย สงบวาจา จัดเป็นสันติภายนอก สงบใจจัดเป็นสันติภายใน การทำ การพูด การคิดอย่างใด ย่อมเป็นไปเพื่อสันติ เช่นเว้นจากเบียดเบียนกัน ชักนำเพื่อกายสามัคคี เว้นจากวิวาทและ

๑. พุ. ฐ. ๒๕/๕๓. ๒. พุ. ฐ. ๒๕/๔๒. ๓. ตี. ศ. ๑๕/๓. ๔. พุ. ฐ. ๒๕/๒๘.

พรุสวาจา กล่าวถ้อยอันสุภาพ นึกในทางเมตตากฎณา ฟังทำ ฟังพูด ฟังคิด อย่างนั้น ตลอดถึงฟังหัดจิตให้เป็นไปตามปรมัตถ-ปฏิบัติที่หมายกล่าวในบาลีนั้น. ตรีสสอนอย่างนี้ ก็เพราะสุขอื่นยิ่งไปกว่าสันติย่อมไม่มี. กามสุขย่อมเจือด้วยความร้อนรุนแห่งกิเลส สุขเพราะได้ลาภยศและสรรเสริญ ย่อมระคนด้วยทุกข์ดังกล่าวแล้ว สุขเพราะชนะ ตั้งแต่เล่นกัน แข่งขัน โต้กัน สู้กัน ตลอดถึงรบกัน ย่อมเกี่ยวพันด้วยเวร ส่วนสุขเกิดสืบมาแต่ความสงบเป็นแต่เพียงภายนอก เช่นความเป็นไมตรีกัน ต่างรักษากายสมาจารวจีสมาจารเรียบร้อย ที่เป็นภายใน นึกถึงการที่อยู่ด้วยความไม่มีภัยไม่มีเวรกับผู้อื่น นึกถึงศีลาจารอันประพฤติมาโดยเรียบร้อย สะกดจิตจากกิเลสอย่างทารุณ มีสาราณะคือราคะกเล้าและอิสสาเป็นตัวอย่าง ย่อมเป็นสุขอย่างสดชื่นที่เกิดสืบมาจากความสงบกิเลสอย่างสุขุม ย่อมเป็นสุขอย่างแจ่มใสอย่างสนิท. ผู้มุ่งสันติอันเป็นสุขอย่างจริงจัง ฟังละโลกามิสเสีย. อะไรเป็นโลกามิส. ปัญจพิธกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ เป็นโลกามิส เพราะเป็นเครื่องล่อใจให้ติดใจในโลกจุกเขี้ยวอันเบ็ดเกี่ยวอยู่. การทำใจมิให้ติดใจในปัญจพิธกามคุณ ย่อมเป็นปฏิบัติของท่านผู้รู้ผู้สงบดีแล้ว แสดงในชราสูตรว่า

อุทพินทุ ยถาปี เปกฺขเร

ปทุเม วาริ ยถา น ลิปฺปติ

เอวํ มุนิ โนปลิปฺปติ

ยทิตฺ ติฏฺฐสุตฺตํ มุตฺตสฺส วา.๑

หยาดแห่งน้ำย่อมไม่ติดในใบบัว แม้ฉันใด วารีย่อมไม่กำซาบ
ในดอกปทุม ฉันใด มุนีย่อมไม่เข้าไปติดในอารมณ์อันเห็นแล้วก็ดี
อันฟังแล้วก็ดี อันทราบแล้วก็ดี ฉะนั้น.

สันติเป็นได้ทั้งโลกิยะทั้งโลกุตร คุณเดียวกับวิสุทธิ ที่เป็นโลกิยะ
ได้ในบาลีว่า

น ทิ รุณฺเณน โสเกน สนฺตึ ปปฺโปหติ เจตฺโส.

บุคคลย่อมถึงความสงบแห่งจิต ด้วยร้องไห้ ด้วยเศร้าโศก
ก็หาไม่.

ที่เป็นโลกุตรได้ในบาลีว่า

โลกามิสฺส ปชเห สนฺตึเปกฺโข.๒

ผู้ฟังสันติฟังละโลกามิสเสีย.

ข้าพเจ้าเรียงไว้ในลำดับแห่งวิสุทธิ มีอธิบายว่า จิตวิสุทธิแล้ว
ย่อมสงบ คุณผ้าฟอกขาวฟ่องแล้ว ย่อมมีนวล.

สำหรับผู้ปฏิบัติ การประพฤดิไตรทวารในทางแห่งสันติ เป็นดี
ไม่น้อย.

๑. พุ. ส. ๒๕/๔๕๓. ๒. ส. ส. ๑๕๑ภ. ๗๗. ๕๐.

๖. นิพพาน

อุทเทส

๑. นิพพานัน ปรมม วทนุติ พุทฺธา.

พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวนิพพานว่ายอดเยี่ยม.

พุทฺธวคฺค ฐมฺมปท.^๑

๒. นิพพานคมนัน มคฺคิ จิปฺปเมว วิโสธเย.

พึงรับรัศมีชำระทางไปนิพพาน.

มคฺควคฺค ฐมฺมปท.^๒

๓. นิพพานัน ปรมม สุขัน.

นิพพานเป็นสุขอย่างยอดเยี่ยม.

สุขวคฺค ฐมฺมปท.^๓

พรรณนาความ

นิพพานศัพท์ นัยหนึ่ง แปลว่า ดับ ออกจากธาตุ วา มี นี เป็นบทหน้า ยู ปัจจัย ที่แปลงเป็น อน อีกนัยหนึ่ง แปลว่า หางของ เสียบแทงมิได้ ออกจาก วาน ศัพท์ อันเป็นชื่อของลูกศร มี นี เป็นบทหน้า หมายความว่า ปรกติเสธ เข้ารูปเป็นปัญจมีหรืออัญญาพิพพิหิ- สมาส เทียบได้กับบทว่า "อพุพพุหสฺสโล" มีลูกศรอันถอนแล้ว เป็นคุณบทของพระอรหันต์.

จะอธิบายนิพพานให้เข้าใจชัด จำจะเล่ามติแห่งลัทธิภายใน

๑. พุ. ฐ. ๒๕/๔๐. ที. มหา. ๑๐/๕๗. ๒. พุ. ฐ. ๒๕/๕๓. ๓. พุ. ฐ. ๒๕/๔๒. ม. ม. ๑๓/๓๘๑.

นอกจากนี้ มติแห่งศาสนาพราหมณ์เข้าใจว่า มีต้นเดิมอย่างหนึ่ง เรียกว่า "ปรมาตฺมฺนุ" เทียบกับศัพท์มคธเป็น "ปรมตฺตา." "ปรมตฺโต" น่าจะได้กับศัพท์นี้. ปรมาตฺมฺนุ นั้น แบ่งภาคออกจากตน ให้เข้าสิงรูปกายอันสร้างขึ้นต่าง ๆ ชนิด ภาคเหล่านี้ เรียกว่า "อาตฺมฺนุ" เทียบกับมคธว่า "อตฺตา" คล้ายกับปราชญ์ในทาง โหราศาสตร์ลงสันนิษฐานว่า โลกทั้งหลายรวมทั้งโลกที่เราเกิดอยู่นี้ด้วย เป็นภาคแตกกระจายมาจากดวงอาทิตย์. อาตฺมฺนุ นั้น ตกอยู่ในคติ แห่งกรรม ทำบาปหนัก เทียบด้วยอนันตริยกรรมของเรา จูติจากร่าง นั้นแล้ว ย่อมตกนรกไม่มีกำหนดพัน เทียบด้วยผู้ร้ายถูกลงโทษจำคุก ตลอดชีวิต พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนารรถกถาธรรมบท ได้แต่งเรื่อง สัตว์นรกพูดกัน มันตนหนึ่งว่า ตั้งแต่พวกเราถูกเผามา เต็มหกหมื่น ปีแล้ว เมื่อไรจะมีที่สุด มันอีกตนหนึ่งตอบว่า ที่สุดย่อมไม่มี ที่สุดจักมีแต่ข้างไหน ที่สุดยังไม่เล็งเห็น เพราะในครั้งนั้นเจ้ากับข้าทำบาปไว้ หนักแล้ว. ที่ทำดีพอประมาณ ย่อมขึ้นสวรรค์ชั้นต่ำหรือเกิดในมนุษย์โลก ได้อัธภาพเป็นคนชั้นดี ที่ทำบาปไม่ถึงหนักหนา ย่อมตกนรกชักราว บ้าง ได้อัธภาพเป็นสัตว์ดิรัจฉานต่างชนิดบ้าง เป็นปีศาจบ้าง เป็นยักษ์ บ้าง เป็นมนุษย์ชั้นเลวบ้าง ที่ทำดีปน ความดีนั้น ย่อมผลัดคดีให้ดีขึ้น ทำดีมากขึ้น คดีย่อมดีขึ้น เทียบกับคดีของสัตว์ผู้ท่องเที่ยวใน สังสารวัฏอันกล่าวในอรรถกถาแห่งชาดก ในเมตตสูตร กล่าวถึง แผ่เมตตาแก่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด เรียกสัมภเวสี คู่กับสัตว์ผู้เกิดแล้ว เรียกภูตะ สัตว์ชนิดนั้นเทียบได้กับ อาตฺมฺนุ กำลังร่อนหาร่าง

เพื่อเข้าถึง. อาตมณฺ์ นั้น ท่องเที่ยวไป ในที่สุด ย่อมถึงความบริสุทธิ์
จากบาปด้วยประการทั้งปวง ได้ชื่อว่า "มหาตมณฺ์" เทียบกับมคธ
ว่า "มหุตตา" แปลว่า "อัครตาใหญ่." ศัพท์มคธนี้มาในคถาณิกม
แห่งธัมมการวสูตร จตุกกังคฺคร ว่า

ตสฺมา หิ อตฺตกาเมน   มหุตตมภิกฺขุชตา

สทฺธมฺโม ครุทตพฺโพ   สรํ พุทฺธาน ฐาสนํ.^๑

เพราะเหตุนั้นแล ผู้รักตนจํานงมหัตตา มาระลึกถึงคำสอน
แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พึงทำเคารพพระสัทธรรม.

แต่แปลบทมหัตตาว่า ประโยชน์ใหญ่บ้าง ความเป็นใหญ่บ้าง
อย่างต้นความไม่ได้กับพยัญชนะ อย่างหลังตามพยัญชนะเป็นมหัตตะ
ก็ได้ แต่ความเข้ากับพากย์ไม่สนิท. อีกศัพท์หนึ่งคือ "มหคฺคตํ"
ที่แปลว่า ถึงความเป็นใหญ่ บางทีเลียนศัพท์นี้ก็ได้ แต่มีอธิบาย
ต่างว่า ได้แก่จิตและสัมปยุตด้วยฉาน. ศัพท์นี้มาในนิตยเทศแห่ง
จิตตานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า "มหคฺคตํ วา จิตฺตํ
มหคฺคตํ จิตฺตนุติ ปชานาติ" ภิกษุย่อมรู้ชัดซึ่งจิตเป็นมหรคตก็มี
ว่าจิตเป็นมหรคต. "มหาตมณฺ์" นี้ จุตจากร่างที่สุดแล้ว ย่อม
กลับเข้าหา "ปรมาตมณฺ์" อันเป็นต้นเดิม เป็นอยู่ยืนที่ ไม่จติอีก
นี่เป็นที่สุดแห่งสงสารของเขา เรียกว่า "นิริวณฺม" แปลอย่าง
เดียวกับนิพพานของเรา. เขามีปภรณฺ์ชื่อ "นิริวณฺปุรณฺม"
ไม่เคยอ่าน คู่มือได้กักับมหาสาวกนิพพานของเรา. นิพพานมีชื่อเรียกใน

๑. อจ. จตุกก. ๒๑/๒๗.

ลัทธินอก ฟังเห็นในคำแห่งโศกมานพุลพระบรมศาสดาว่า

ปจฺจามิ ตํ ภควา พุริหิ เม ตํ

วาจาภิกขามิ มหฺลิตฺตํ

ตว สุตฺวาน นคฺโขมฺลํ ลิกฺขฺเข นิพฺพานมตฺตโน.

ข้าแต่พระภควา ข้าพระเจ้าขอทูลถามพระองค์ ข้าแต่พระองค์ ผู้แสวงคุณใหญ่ ขอพระองค์ตรัสข้อนั้นแก่ข้าพระเจ้า ๆ ฟังพระดำรัสแล้ว ฟังศึกษานิพพานของตน.

คราวนั้น โศกจะมาเฝ้าเป็นครั้งแรก ยังไม่รู้ธรรมในพระ พุทธศาสนา นิพพานอันกล่าวถึงในคำนี้ นำหมายเอานิพพานในลัทธิต ของตน.

มติแห่งลัทธิตริสตังบัญญัติที่สุดแห่งสงสารก็ทำนองนี้ แต่โดย อากาโรอยู่ข้างเป็นบุคคลาธิษฐานจัด นักบุญ เบื้องหน้าแต่มีระยอม ขึ้นสวรรค์ อยู่กับพระเจ้าเป็นนิรันดร ไม่โยกย้าย แต่ปฏิเสธการ ได้อัตภาพเป็นมนุษย์ และเป็นดิรัจฉานต่างชนิดสับสนกัน.

มติข้างพระพุทธศาสนา แยกมูลเหตุอันแต่งสังขารเป็นต้นสาย นิพพานเป็นปลายสาย และปฏิเสธอัตตา แต่ยอมรับความเชื่อมถึงกัน แห่งจิตจิตในภพหลัง และปฏิสนธิจิตในภพหน้า โดยอาการอย่าง สืบแห่งสันตติในชีวิตอันเดียว ผลแห่งสันตติต้น ย่อมสืบมาสันตติ หลัง แต่เชื่อมถึงกันด้วยอย่างไรในเมื่อสันตติขาดแล้ว เป็นข้อลึกลับ อยู่ ยอมรับการตกนรกขึ้นสวรรค์ และการถือเอากำเนิดเป็นมนุษย์ และ

เป็นศิรัจฉานต่างชนิดสับสนกันด้วยอำนาจกรรม แต่บัญญัติการตกรก
มีที่สุด พึงเห็นในการพยากรณ์คดีแห่งคนทำอนันตริยกรรมเช่น
พระเทวทัตและพระเจ้าอชาตศัตรู คงสิ้นกรรมแล้วได้ตรัสรู้เป็นพระ-
ปัจเจกพุทธะในอวสาน กล่าวความบริสุทธิ์ด้วยประการทั้งปวงแห่งจิต
อันท่องเที่ยวในสังสารวัฏ ที่ได้แก่บรรลुพระอรหัต โดยอาการอย่าง
เดียวกัน แต่คัดค้านการค่อยบริสุทธิ์เองที่เรียกว่าสังสารสุทธิ แก้ว
ต้องสำเร็จด้วยวิริยะกับปัญญา แต่ยอมรับว่าไม่สำเร็จโดยรวดเร็วใน
ไม่กี่ภพ พึงเห็นในการกล่าวถึงระยะเวลาที่บำเพ็ญพระบารมีของพระ
โพธิสัตว์ ในอวสาน กล่าวถึงการดับแห่งจิตอันบริสุทธิ์นั้น ในปัจฉิม-
ชาติแล้วไม่เกิดอีก เป็นถึงที่สุดเพียงนี้ ได้ในบาลีชั้นมัคคกัปปวัตตน-
สูตรว่า "อยมนุติมา ชาติ นตฺถิทานิ ปุณฺพภโว" นี้เป็นชาติ
มีในที่สุด บัดนี้ภพอีกย่อมไม่มี และในบาลีอนัตตลักขณสูตรเป็นต้น
ว่า "จีณา ชาติ วุสิตํ พุรฺหมจฺริยํ กตํ กรณียํ นาปริ
อิตฺตตฺตยาติ ปชานาติ" ย่อมรู้ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่
จบแล้ว ภาระกระทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างไม่มีอีก นี้กล่าว
คือนิพพาน ยกย่องว่าเป็นธรรมไม่ตาย เป็นฐานไม่จืด ได้ในบาลีว่า
"อปปฺมาโท อมตฺปทํ" ความไม่ประมาณเป็นบพไม่ตาย และใน
บาลีว่า

เต ยนฺติ อจฺจุตํ ฐานํ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร.

มฺนีเหล่านั้ ย่อมไปสู่สถานไม่จืด ที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก.

โดยนัยนี้ นิพพานอันเป็นปลายสาย ย่อมจัดเป็นวิสังขาร มิใช่สังขาร และเป็นอสังขตะ อันปัจฉิมได้แต่่ง เพราะพ้นจากความ เป็นสังขาร และอันปัจฉิมได้แต่่งให้เกิดอีก.

โดยอรรถอันกล่าวแล้ว ๒ ประการ นิพพานโดยบรรยายจึง แจกเป็น ๒ ชั้น ฟังรู้โดยบาลีแห่งทุกนิบาต อิติวุตตกะว่า "เทวมา ภิกขเว นิพพานธาตุโย กตมา เทว สอุปาทิเสสา จ นิพพานธาตุ ออนุปาติเสสา จ นิพพานธาตุ" เป็นอาทิ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ! นิพพานธาตุเหล่านี้มี ๒ ๆ เป็นไฉน ? นิพพานธาตุเป็นสอุปาทิเสส มีอุปาทิเหลืออยู่ ๑ นิพพานธาตุเป็นอนุปาติเสส หามีอุปาทิเหลืออยู่ไม่ ๑. ภิกษุทั้งหลาย สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ มีอาสวะสิ้นแล้ว อยู่จบแล้ว มีภริยานันทำแล้ว มีภรรยาอันปลงแล้ว มีประโยชน์ อย่างดี [คือพระอรหันต์] อันตามบรรลุแล้ว มีเครื่องประกอบไว้ กับภพสิ้นรอบแล้ว รู้ชอบแล้วจึงหลุดพ้นแล้ว อินทรีย์ ๕ ของเธอ ยังตั้งอยู่เทียว เพราะความที่แห่งอินทรีย์เหล่าใดเหล่าเป็นของไม่วิบัติ เธอย่อมเสวยอารมณ์อันชอบใจบ้าง อันไม่ชอบใจบ้าง ย่อมรู้สึก สุขบ้าง ทุกข์บ้าง [ส่วน] ความสิ้นแห่งราคะ ความสิ้นแห่งโทสะ ความสิ้นแห่งโมหะใดของเธอ ภิกษุทั้งหลาย นี้กล่าวว่ สอุปาทิเสส- นิพพานธาตุ. ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอนุปาติเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นพระอรหันต์จีณาสพ... รู้ชอบแล้วจึงหลุด พ้นแล้ว การเสวยอารมณ์ทั้งปวงของเธออันไม่เพติดเพลินแล้วจักเย็น

[คือจกคับ] ในโลกนี้เทียว ภิภษุทั้งหลาย นี้กล่าววว่า อนุปาติเสส-
นิพพานธาตุ.

มีข้อควรสังเกตว่า นิพพานอันกล่าวโดยบรรยาย ในบาลีนี้
เรียกว่า นิพพานธาตุ. อุปาทิอันเป็นเกณฑ์จำแนกนิพพานโดยบรรยาย
นั้น แปรกันมาว่า ชั้นชบัญญัติ โดยอรรถว่า อันกรรมกิเลสเข้า
ถ้อมัน แต่ไม่สมแก่รูปศัพท์ที่ปรากฏเป็นกัตตุสาธนะ น่าจะได้แก่
ธรรมชาติผู้ครองชั้นบัญญัติ คือเป็นปัจจัยแห่งการคิด การพูด การทำ
อุปาทิ ศัพท์นี้ แปรว่า ผู้ครอง โดยอรรถว่า เข้าไปถือเอา ก็จะได้
โดยสุดตันตรัยได้แก่มน ที่เรียกในสัสกถตว่า มนัส มโนธาตุ ก็เรียก
โดยอภิธรรมนัย ได้แกจิต ความลงกัน เพราะธรรมชาตินี้ เป็นผู้คิด
เป็นปัจจัยแห่งกายวิญญูติ คือการไหวกาย และวจิตวิญญูติ คือการไหว
วาจาหรือเปล่งเสียง. ใจความแห่งสูตรนี้ว่า ความสิ้นอาสวะแต่จริมกจิต
ยังทรงอยู่ กล่าวคือสำเร็จพระอรหัต เป็นสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ครั้น
จริมกจิตดับแล้ว เป็นอนุปาติเสสนิพพานธาตุ.

นิพพานศัพท์ หมายถึงอุปาทิเสส ควรแปลว่า หาของเสีย
แห่งมิได้. แต่ก่อนแปรกันมาว่า หาเครื่องร้อยรัดมิได้ แต่ข้าพเจ้า
ได้สอบละเอียดถึงธาตุแห่งศัพท์แล้ว ได้ความว่า วา ธาตุ มีอรรถ
ว่าเสีย ว่าแห่ง ยู ปัจจัย เป็น อน ลงในกัตตุสาธนะ หารูปเป็น

"วาน์" แปลว่า วัตถุอันเสียบแทง หรือเครื่องเสียบแทง ได้รรถพิเศษว่า ลูกศร นี้ อุปสัคบอรรถแห่งปฏิเสธ สำเร็จรูปเป็น "นิพพาน" แปลอย่างข้างต้น มีบทเทียบว่า "อพุพุพุหสฺสโล" มีลูกศรอันถอนแล้ว เป็นคุณบทของพระอรหันต์. นิพพานศัพท์ หมายเอาอนุภาติเสธ ควรแปลว่า คับ ในสูตรนี้ใช้ศัพท์ว่า เย็น แทน คับ มีอธิบายว่า เย็นก็คือคับร้อน.

ต่อไปนี้ บาลีแสดงปฏิบัติทาและนิพพาน ๒ บรรยาย จัดไว้ตามลำดับ.

บาลีแสดงปฏิบัติปา

อปรุปรมาทรโต ภิกขุ ปมาเท ภยเทสุติ วา

อภุโพ ปริหานาย นิพพานสุเสว สนฺติเก.

ภิกษุยินดีในไม่ประมาทแล้ว หรือเห็นภัยในประมาทโดยปกติ
ย่อมเป็นผู้ไม่พอเพื่อล้อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเทียว.

อปรุปรมาทวคฺค ฐมฺมปท.^๑

สตฺถุคฺค ฐมฺมคฺค สงฺฆे จ ติพฺพการโว

สมาธิคฺค อาตปปี สิกฺขาย ติพฺพการโว

อปรุปรมาทคฺค ภิกขุ ปฏิสนฺถารการโว

อภุโพ ปริหานาย นิพพานสุเสว สนฺติเก.

ภิกษุหนักในพระศาสนา หนักในพระธรรม มีเคารพกล้าใน
พระสงฆ์ มีเพียร หนักในสมาธิ มีเคารพกล้าในสิกขา หนักในไม่
ประมาท และเคารพในปฏิสนธการ ย่อมเป็นผู้ไม่พอเพื่อล้อมรอบ
ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเทียว.

การวสุตร สตฺตงฺคฺคตฺตร.^๒

ยมฺหิ ฌานลฺลจ ปญฺญา จ ส เว นิพฺพานสนฺติเก.

ฌานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นปฏิบัติใกล้นิพพาน.

ภิกฺขุวคฺค ฐมฺมปท.^๓

เต ฌายิโน สาทติกา นิจุจํ ทพฺพปรกฺกมา

มุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํ โยคฺกเขมฺม อนุตฺตรํ.

๑. พุ. ฐ. ๒๕/๑๕. ๒. อัง. สตฺตง. ๒๓/๒๕. ๓. พุ. ฐ. ๒๕/๖๕.

ธีระเหล่านั้น เข้าฌาน มีเพียรติดต่อกัน มีความบากบั่นมั่นเป็นนิตย์
ย่อมถูกต้องนิพพาน อันเกษมจากโยคะ หาธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้.

อปฺปมาทวคฺค ฌมฺมปท.°

ธรรมอันประกอบไว้เรียกโยคะ. จำแนกเป็น ๔ คือ กาม ภพ
ทิฏฐิ อวิชชา.

สฺยจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ สิตฺตฺตา เต สหุเมสฺสตี

เจตฺวา รากฺขจฺจ โทสฺสจ ตโต นิพฺพานเมหิตี.

ภิกษุ เธอจงวิตเรื่อนี้ เรืออันเธอวิตแล้ว จักพลันถึง เธอ
ตัดราคะและโทสะแล้ว แต่นั้นจักถึงนิพพาน.

ภิกฺขุวคฺค ฌมฺมปท.°

เรือหมายเอาอัทธภาพ เรืออันวิตแล้วนั้น หมายถึงบรรเทากิเลส
และบาปกรรมเสียให้บางเบาจนขจัดได้ขาด จักพลันถึงทำคือนิพพาน
ความแห่ง ๒ บาทหลัง เป็นอธิบาทความแห่ง ๒ บาทต้น.

สตี กายคตา อฺปฺภูจิตฺตา

ฉสฺส ผสฺสสายตเนสฺส สํวฺโต

สตีติ ภิกฺขุ สสมาหิโต

ชยฺยญา นิพฺพานมตฺตโน.

ภิกษุเข้าไปตั้งกายคตาสติแล้ว สัจวรในบ่อเกิดแห่งผัสสะ ๖ แล้ว
มีจิตตั้งมั่นติดต่อกันแล้ว พึงรู้นิพพานแห่งตน.

นฺนทวคฺค อุทาน.°

บาลีแสดงอุปาทิเสสนิพพาน

ตณฺหยา วิปฺปหานเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ.

เพราะละตัณหาเสีย ท่านกล่าวว่านิพพาน.

อุทยมาณวกปญฺหา ปารายนวกุคฺค สุตฺตนิปาต.*

สพฺพโส ตณฺหานํ ขยา อเสสวिरาคนิโรโธ นิพฺพานํ.

ความดับด้วยสํารอกโดยไม่เหลือ เพราะสิ้นแห่งตัณหาทั้งหลาย
ด้วยประการทั้งปวง เป็นนิพพาน.

นนฺทวคฺค อุทาน.๒

เอกา หิ ธาตุ อิทฺ ทิฏฺฐชฺชมฺมิกา

สอุปาทิเสสา ภวเนตฺตติสฺสงฺขยา.

ธาตุอันหนึ่งแล เป็นไปในธรรมอันแลเห็นแล้วในโลกนี้ เป็น
นิพพานธาตุ มีอุปาทิยังเหลือ เพราะสิ้นธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ
[คือตัณหา].

ทุกฺกนิปาต อิติวุตฺตค.*

ไวพจน์แห่งวิราคะมี "มทนิมฺมทโน" เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว
ในอธิการนั้น หมายเอาอุปาทิเสสนิพพาน.

๑. ปุ. สฺ. ๒๕/๕๔๗. ปุ. ญ. ๓๐/๒๑๗. ๒. ปุ. อ. ๒๕/๑๒๒. ๓. ปุ. อิติ. ๒๕/๒๕๕.

บาลีแสดงอนุปาติเสสนิพพาน

อภิญจนัน อนาทานัน เอตัง ทิปปี อนาปรี

นิพพานัน อิติ นัน พุรุหมิ ชรามจุจูปริกขยั.

เรากล่าวทีปนั่นมิใช่อื่น หาห้วงมิได้ หาเครื่องยึดมิได้ เป็น
ที่สิ้นรอบแห่งชราและมัจจุ ว่านิพพาน.

กปฺปมาณวฺกฺกฺพลฺลหา ปารายนวคฺค สุตฺติปาต.^๑

อนุปาติเสสา ปน สมฺปรายิกา

ยมฺหิ นินฺรุหฺณนฺตฺติ ภวานิ สพฺพโส.

ส่วนธาตุเป็นไปธรรมอันจะพึงถึงข้างหน้า ที่ภพทั้งปวงดับ
ด้วยประการทั้งปวง เป็นนิพพานธาตุหาอนุปาติเหลือมิได้.

ทุกฺกนิปาต อิติวฺตฺตคฺค.^๒

เตสํ วุปฺสโม สฺวโจ.

ความเข้าไปสงบแห่งสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นสุข.

นิทานวคฺค สยฺยุตฺต.^๓

อตุถิ ภิกฺขเว ตทาทนํ ๆ เป ๆ

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ ที่ดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีเลย
อากาศานัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนว-
สัญญานาสัญญายตนะก็มีไซ้ โลกนี้ก็มีไซ้ โลกอื่นก็มีไซ้ ดวงจันทร์
ดวงอาทิตย์ทั้ง ๒ ก็มีไซ้ อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวเลย ซึ่ง
อายตนะนั้นว่าเป็นการมา เป็นการไป เป็นการยืน เป็นการจูดิ เป็น

๑. พุ. ศุ. ๒๕/๕๔๔. พุ. จุ. ๓๐/๑๘๕. ๒. พุ. อิติ. ๒๕/๒๕๕. ๓. ตี. นิ. ๑๖/๒๒๘.

การเกิด อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หารมณณ์มิได้
นั้นแลที่สุดแห่งทุกข์.

ปาฐกถามิวคฺค อุทาน.*

ในสูตรนี้ เรียกนิพพานว่าอายตนะ ด้วยอธิบายอย่างไร ข้าพเจ้า
ไม่แน่ใจ อนุมานว่าเรียกตามอย่างอรูปฌานหรืออรูปภพดังออกชื่อ
มาแล้ว ในสูตรนี้เอง เพื่อแสดงความเป็นธรรมลิกหรือละเอียดไม่
ค้อยกว่านั้น ส่วนอรูปฌานหรืออรูปภพ อันเป็นเหตุและผลแห่งกัน
เป็นมนายตนะกับขัมมายตนะ มีเกณฑ์เรียกอยู่ หรือนิพพานก็นับ
เป็นขัมมายตนะด้วย จึงเรียกอย่างนั้น. การกล่าวว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม
ไม่มีในนิพพานนั้น ส่องความว่านิพพานมิใช่รูปขันธ์ การกล่าวว่า
มิใช่อาภาสานัญจายตนะเป็นต้นนั้น ส่องความว่านิพพานมิใช่นามขันธ์
การกล่าวว่า มิใช่โลกนี้โลกอื่นและดวงจันทร์ดวงอาทิตย์นั้น ส่องความ
ว่านิพพานมิใช่โลกอย่างใดอย่างหนึ่งในโหราศาสตร์ การกล่าวปฏิเสธ
การไปมาเป็นต้น ส่องความว่านิพพานไม่มีสัมพันธด้วยโลกอื่น ด้วยไป
มาถึงกันโดยอาการปกติก็ดี ด้วยเวียนเกิดในสงสารก็ดี การกล่าวว่า
หาที่ตั้งอาศัยมิได้เป็นต้น ส่องความว่านิพพานมิใช่เป็นโลกเองพร้อม
ทั้งสัตวโลก แต่บาลีว่า "อจุจฺตุ ฐานํ" สถานอันไม่จุติ "ทีป"
ทวิป คุแยังกับบพว่า "อปฺปติฏฺฐํ" หาที่ตั้งอาศัยมิได้ อนุโต
๒ บทข้างต้นคงหมายเอา "อนุโต" ที่สุด ซึ่งในสูตรนี้เรียกว่า
"อนุโต ทุกฺขสฺส" ที่สุดแห่งทุกข์ แต่ใช้โวหารให้ใกล้เคียงสมมติ

เพื่อชวนคิด การกล่าวว่าเป็นที่สุดแห่งทุกขนั้น ส่องความเป็นปลาย
สายแห่งทุกขชั้น ๆ สดุดเพียงนี้. ความแห่งสูตรนี้กับทั้งอธิบายของ
บางท่านผู้แสดง ยังผู้อ่านให้่งุ่นง่านใจพออยู่ เป็นแต่กล่าวปฏิเสธ
ขนาบไป อย่างนั้นก็มิใช่ อย่างนี้ก็มิใช่ ได้แก่อะไรก็ไม่ขยาย จนเลย
ไม่มีแกใจจะรู้ ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะต้องการ. แต่น่าชมบางท่านผู้อุตสาหะ
คิดเทียบคำว่า "อตุลิต ททายนัน" อยตนะนั้นมีอยู่ กับไฟที่
โดยปกติไม่ปรากฏ แต่เป็นธาตุมีอยู่ ข้าพเจ้าขอชักไฟฟ้ามาช่วยเป็น
อุทาหรณ์. ข้าพเจ้าจะอธิบายถึงนิพพานในอธิการนี้บ้าง ตั้งใจจะให้ผู้อ่าน
เข้าใจแจ่มขึ้น จึงได้ชักมติแห่งพาหิรลัทธิมามาเล่าสู่กันฟังก่อน จะได้เทียบ
กันดู เพื่อเป็นทางทำความเข้าใจ เคยถูกท่านตำทับไม่ให้หนักไม่ให้ลง
สันนิษฐานบ้างเลยออกเจ็ด ๆ ไม่กล้าอธิบายโดยอำเภอใจ จึงชักบาติ
อันกล่าวถึงนิพพานมาไว้ ตามรวบรวมได้ในเวลานี้ เพื่อผู้อ่านทำความเข้าใจ
เข้าใจเอาเอง.

อตุลิต ภิกขเว อชาตํ อญตํ อกตํ อสงฺขตํ.

ภิกษุทั้งหลาย อยตนะอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจย
ไม่ทำแล้ว ไม่แต่งแล้ว มีอยู่.

ปาฐลิตคามิวคฺค อุทาน.*

บาลีแสดงนิพพานทั้ง ๒ บรรยาย

เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตํ ยทิตํ สพฺพสงฺขารสมฺโถ สพฺพูปธิ-
ปฏินิสฺสํสํโก ตณฺหํกฺโข วิราโค นิโรธ นิพฺพานํ.

ธรรมชาติมันสงบแล้ว ธรรมชาติมันประณีต ธรรมชาติไรเล่า
เป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นแห่ง
ตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับ คือนิพพาน.

นวกาทิกงฺคฺตฺตฺร.^๑

อุปธิ ในคำนี้ เป็นชื่อแห่งกิเลสที่ว่า ด้วยอรรถว่าเข้าไปทรง
คือเข้าครอง ได้ในบทว่า "อุปธิวิเวโก" สัจด์แห่งอุปธิ เป็นชื่อแห่ง
ปัญญาขั้นที่ชื่อว่า ด้วยอรรถว่าเข้าไปทรงคือหอบไว้ซึ่งทุกข์ ได้ในคำว่า :-

รูเป จ สทฺเท จ อโถ รเส จ

กามิตฺถิโย ยาทิวทฺตฺติ ยณฺณา

เอตํ มลนฺตํ อุปฺธิสฺสํ ญตฺวา

ตสฺมา น ยิฎฺฐเฐ น หุเต อรณฺชิ.^๒

ยัญทั้งหลาย ย่อมกล่าวแยกย่อย รูป เสียง รส กาม และสตรี
ทั้งหลาย ข้าพเจ้ารู้ว่า มันมลทินในอุปธิทั้งหลายแล้ว เหตุนั้น จึงไม่
ยินดีแล้วในการเช่น ไม่ยินดีแล้วในการบำบวง.

อุปธิในที่นี้ ได้แก่ปัญญาขั้น เป็นไวกัจฉน์ของสังขารในบทต้น.
บทว่าเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง และบทว่าเป็นที่สละคืออุปธิทั้งปวง
หมายเอาอนุภาทิสถนิพพาน ส่วน ๓ บทต่อมามีสิ้นตัณหาเป็นต้น

๑. อจ. นวก. ๒๓/๔๓๕. ๒. มหาวคค. ปจม. ๔/๖๖.

หมายเอาอุปาทิเสสนิพพาน เรียงเข้าลำดับแปลกอยู่ นำเรียงบทแสดง อุปาทิเสสนิพพานไว้ต้น สันนิษฐานว่า ชะรอยคำนี้มุ่งจะแสดง นิพพานโดยนิปปริยายก่อน แต่นั่นผ่อนแสดงนิพพานโดยปริยาย ดังจะ ส่อปฏิบัติในนั่นเอง ไม่อย่างนั้น คงเป็นบทเก็บรวมขึ้นทีหลัง สมดัง ในคิริมานันทสูตร แสดงเป็นนิเทศแห่งวิราคสัญญา ยกบทนิโรธเสีย แสดงเป็นนิเทศแห่งนิโรธสัญญา ยกบทวิราคะเสีย. แต่บางท่านปรารภนา จะให้ความเข้ากัน อธิบายสังขารเป็นกรรม ส่วนข้าพเจ้าพอใจจะถือ เอาความตรง ๆ.

บาลีปาฐกามีวิคค อุทาน แสดงอีกบรรยายหนึ่ง เป็นจุนฉิย- บทยัตถาวเหลือที่จะยกมาตั้งเป็นกระทู้ แปลกความว่า ความห้วนไหว ย่อมมีแก่ผู้อาศัย [ค้นหา] ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่อาศัย เมื่อความห้วนไหว ไม่มี ปัสสัทธิ คือความสงบย่อมมี เมื่อปัสสัทธิมี รติ คือความยินดี ย่อมไม่มี เมื่อรติไม่มี การมาการไปย่อมไม่มี เมื่อการมาการไปไม่มี การจุติการเกิดย่อมไม่มี เมื่อการจุติการเกิดไม่มี โลกนี้โลกอื่นก็ไม่มี โลกในระหว่างโลกทั้ง ๒ ก็ไม่มี "เอเสวนุโต ทุกขสุต" นั่นแลที่สุด แห่งทุกข์.

บทนิพพาน แสดงโดยลำพังไม่มีบทคุณกำกับ เช่นในบาลีว่า "นิพพานํ สุตเตน เทลิตํ" นิพพานอันพระสุคตทรงแสดงแล้ว พึง เข้าใจแสดงรายยอดตลอดถึงอนุปาติเสส.

เมื่อกล่าวโดยบุคคลาธิษฐาน บทกิริยาของท่านผู้นิพพานด้วยดับ จริมกจิต ในมหาปรินิพพานสูตรใช้ว่าปรินิพพาน อุทาหรณ์ในบทกิริยา

อาชยาด ดังนี้ "จตุตถา ฌานา วุฏฐหิตฺวา สมณนุตฺรา ภควา
ปรินิพฺพายี" สมเด็จพระภควา เสด็จออกจากฌานที่ ๔ แล้วปรินิพพาน
[ดับรอบ] ในห้วงต่อ. ในบทกิริยานามว่า "ปรินิพฺพุตฺเต ภควติ สห
ปรินิพฺพานา สกฺโก เทวานมินฺโท อิมํ คาลํ อภาสิ

อนิจฺจา วต สขุขารา อูปฺปาทวยชฺชมิโน
อูปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺชนฺติ เตสํ วุปฺสโม สุโข."

เมื่อสมเด็จพระภควาดับรอบแล้ว พร้อมด้วยปรินิพพาน ท้าวสักกะ
จอมเทวดาได้ตรัสภาวนีว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิด
ขึ้นและเสื่อมสิ้นเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับ ความเข้าไปสงบ
แห่งสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นสุข.

ในที่อื่นใช้อย่างนี้ยังมี เช่นในบาลีปาปวรรคแห่งธรรมบทว่า
"ปรินิพฺพนฺติ อนาสวา" ท่านผู้หาอาสวะมิได้ย่อมปรินิพพาน." แต่
บทกิริยาอีกก็ไม่ใช้ ปรินิพฺพาน ใช้ ปรินิพฺพุตฺเต ที่แปลว่าดับรอบแล้ว
แทน เช่นในประชุมบทว่า "ปรินิพฺพุตฺเต ภควติ" ข้างต้น. ศัพท์
หลังนี้ มีธาตุต่างจากนิพพาน ตามรูปเป็น วุ ชาคฺ มิ นิ เป็นบทหน้า
หมายความว่าดับ ต ปัจจย สำเร็จรูปเป็นไตรลิงค์ "นิพฺพุตฺโต นิพฺพุตฺตา
นิพฺพุตฺติ" ถ้าหมายความเป็นธรรมาธิษฐาน ใช้ ตี ปัจจย สำเร็จรูปเป็น
"นิพฺพุตฺติ" เป็นไวพจน์ของนิพพานหรือของนิโรธ เทียบกับชาคฺ
ลํสกฺกต เป็น นิรุ-วุตฺตฺ เช่นนี้ นำเป็นชาคฺ นิ-วุตฺ. สำเร็จรูปเป็น
"นิพฺพุตฺติ นิพฺพุตฺโต" แต่ยังไม่พบเลย จึงแยกชาคฺไว้จากรูปที่พบ.

การใช้ศัพท์นี้แทนศัพท์นิพพาน เข้าใจว่าเพราะธาตุแห่งศัพท์นิพพาน ไม่เคยใช้กับ ต ปัจจัย.

นิพพุต ศัพท์นี้ ใช้ในที่อรรถดาศก็มี เช่นในประชุมบทว่า "สตสิทฺถิ สฺตนิพพุตํ" ข้าวตั้งแห่งข้าวสตสิ อันเย็นดีแล้ว และใน คำว่า "นิพพุตา นฺน สทา มาตา" หญิงผู้นั้น ผู้มารดา ย่อมดับ [เจ็ญ] ได้เป็นแน่ ใช้ในอรรถดาศก็มี เช่นในบาลีสถาแสดงนิโรธอริยสังคโดยธรรมา- ธิฐานว่า "อตุลฺลํ นิพพุตํ น นิพพุตํ ปุมา" ความดับมีอยู่ คนผู้ดับหามีไม่. เพราะเหตุนี้กระมัง ที่ใช้ในอรรถดาศจึงเพิ่ม "ปริ" เข้าข้างหน้าเป็น "ปรินิพพุโต" หรือย้ายไปตามลึงค์และวจนะ. เช่นนี้ นำความเข้าใจว่า ในที่สุด ดับด้วยดับแห่งจรมกจิต แต่ความอื่น บ่งเพียงว่า ดับร้อนด้วยละกิเลสเสียได้. ต่อนี้ไป บาลีชักมาสาธก.

อาสวานํ ขยา ภิกขุ   นิจฺจาทํ ปริพฺพุโต.

เพราะสิ้นแห่งอาสวะทั้งหลาย ภิกขุหายหิว ดับรอบแล้ว.

ติกนิปาต อิติวุตฺตก.*

นิกฺขิปีตฺวา คุรุ ภาริ   อญฺญํ ภาริ อนาทิย

สมฺมตํ ตณฺหํ อพฺพยุห   นิจฺจาทํ ปรินิพฺพุโต.

ปลงภาระอันหนักเสียแล้ว ไม่ถือเอาภาระอันอื่น ถอนตัณหากับ ทัมฺมฺลเสียแล้ว หายหิว ดับรอบแล้ว.

ภาริสฺสูตร ขนฺธวารวคฺค สํยุตฺต.*

ภาระในคานานี้ หมายถึงปัญญาขั้น การถือเอาภาระ หมายถึงเอา

การถือด้วยอุปทาน การปลงภาระ หมายเอาการถอนอุปทาน แต่มี
ทางจะเข้าใจอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่า ละชั้นปัญจกนี้ ด้วยดับจรมกจิตแล้ว
ไม่ถือเอาชั้นปัญจกอื่น ด้วยเกิดอีก แต่ไม่กินความกับ ๒ บาทหลัง.

รากโศโสมหุขยา ปรินิพพุโต.

เพราะสิ้นรากะ โทสะ โมหะ ดับรอบแล้ว.

ปาฏลิกามิวคค อุทาน.^๑

เยถ สัมโพธิยงฺเกสุ สมฺมา จิตฺตํ สุภาวิตํ

อาทานปฏินิสฺสัคเค อนุปาทาย เย รตา

จิณฺหาสวา ชุตินฺนุโต เต โลเก ปรินิพฺพุตา.^๒

จิตของผู้ใด อบรมดีโดยชอบแล้ว ในองค์แห่งสัมโพธิ [คือ
ปัญญาเป็นเครื่องรู้เอง] ผู้ใดไม่ถือมั่น [ด้วยอุปทาน] ยินดีแล้วใน
อันสละการถือ ผู้นั้นมีอาสวะสิ้นแล้ว มีความรุ่งเรือง [ด้วยญาณ]
ดับรอบแล้วในโลก.

ศัพท์ว่า **ปรินิพพุติ** ยังไม่เคยพบเลย ศัพท์ว่า **นิพพุติ** ยังพบ
ห่างเต็มที เท่ากับศัพท์ว่า **นิพพุโต** ในเวลานี้นึกที่มาได้แห่งเดียว
ได้ชักมาแสดงแล้วในหนหลัง.

มีข้อควรสังเกตว่า ในอริการแห่งนิพพานนี้ มีกล่าวถึงการสิ้น
การละกิเลสหรืออาสวะอย่างอื่นจากฝักฝ่ายแห่งกาม แปรลกจากอริการ
เป็นฝักฝ่ายแห่งกาม. ถึงอย่างนั้น โดยมากก็ยังคงกล่าวตามทางนั้น.

๑. พุ. อุ. ๒๕/๒๑๕. ๒. พุ. ฐ. ๒๕/๒๖.

วิสัยนักปราชญ์มีปกติใช้สติปัญญาสอดส่องอรรถอันสุขุม หรือทั้งเคยได้ประสบสามีสสุขมาด้วยตนเอง เห็นลงว่า สามีสสุข เป็นเครื่องเกี่ยวไว้คัจเบ็ด เป็นเครื่องร้อยไว้คัจสนตะพายหรือบังเหียน ผู้ข้องในสามีสสุขนั้น เป็นผู้อันจะพึงจูงไปได้ตามปรารถนา ไม่เป็นโศคแก่ตน ทั้งเป็นสุขไม่รู้จักอ้อม ได้แล้วยังไม่พอ ในที่สุดย่อมแปรปรวนไป จึงทำ ความพอใจในสุขอันสุขุมกว่านั้น เช่นในสุขเกิดแต่การรู้สึกว่าได้ทำกิจอันควรทำ พระศาสนาทรงหมายเอาการรู้สึกอย่างนี้แล ได้เปล่งพระสุรสิงหนาทว่า กิจอย่างนั้น อันเราได้ทำแล้วแก่พวกเธอทุกอย่าง หรือว่าตนอยู่ด้วยความไม่มีภัยไม่มีเวรกับผู้อื่น ดังแสดงว่า ภิกษุมีใจไปกับเมตตา กรุณา เป็นจิตวิบูลถึงความเป็นจิตใหญ่ หาจำกัดมิได้ หาเวรมิได้ หาความเบียดเบียนมิได้ แผ่ไปอยู่ หรือว่าไม่เป็นอยู่เปล่า ได้ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่เขาทั้งหลาย ดังแสดงว่า สัตบุรุษย่อมเกิดมาเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่มหาชน หรือเกิดแต่การนึกอารมณ์อย่างอื่นอีก อันละม้ายกัน หรือเกิดแต่การเลื่อมใสในธรรม ดังแสดงว่า

ธมฺมปีติ สุขํ เสติ   วิปฺปสฺสนฺเนน เจตฺตา.๑

ผู้มีใจผ่องใสได้ปีติอาศัยธรรม ย่อมอยู่เป็นสุข.

หรือเกิดแต่การพิจารณาธรรม ดังแสดงว่า

ยโต ยโต สมฺมสฺติ   ขนฺธานํ อุตฺถยพฺพยุ

ลภฺติ ปีติปาโมชฺชํ   อมตฺนุตฺตํ วิชานตฺติ.๒

๑. พุ. ฐ. ๒๕/๒๕. ๒. พุ. ฐ. ๒๕/๖๖.

ในกาลใด ๆ ย่อมพิจารณาความเกิดความดับแห่งขั้นทั้งหลาย
ในกาลนั้น ๆ ย่อมได้ปีติปราโมทย์ นั้นเป็นน้ำอมฤตของผู้รู้ทั้งหลาย.

ยังฉันทะให้เกิดในนิรามิสสุขละเอียดเป็นชั้น ๆ ปลุกความนิยม
ในธรรมอันซึ่งตามกัน ตลอดถึงนิพพานเป็นที่สุด. เหตุนั้น พระ
พุทธเจ้าทั้งหลาย จึงกล่าวยกย่องพระนิพพานว่า เป็นธรรมยอดเยี่ยม.

ในที่นี้ ขออธิบายนอกประเด็นสักข้อหนึ่ง. การกล่าวถึงพระ
พุทธเจ้าหลายพระองค์นั้น ตามมติที่รับรองในบาลีหลายแห่ง. ในบาง
แห่งมีมหาปทานสูตรเป็นต้น ออกพระนามพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ผู้มี
พระศาสนาแล้ว ๕ พระองค์ คือ พระวิปัสสี พระสิหิ พระเวสสภู
พระโกนาคมณะ พระกัสสปะ ในมากแห่งเป็นแต่ใช้พุทฺพจน์ เช่นใน
บาลีกระทู้ต้น ในอธิการนี้. ตามกระแสความ ดังจะแสดงควมมีอยู่
โดยธรรมคาแห่งธรรม อันพระพุทธรเจ้าของเราได้ตรัสรู้และทรง
เปิดเผย และจะเชิดชูพระอภินิหารอันนำมหัสจรรย์ของพระองค์ ใน
การตรัสรู้ธรรมนั้นตรงเผงกับการอย่างนั้น แห่งพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย
ในปางหลัง แต่กลับทำความไม่ชอบใจแก่ผู้เห็นว่า มีพระพุทธรเจ้า
เฉพาะของเราพระองค์เดียว จึงจักสมแก่พระธรรมที่เป็น "เอหิปัสสิ-
โก" ควรเรียกกันมาดูมาชม โดยอรรณวน่าที่. เทียบด้วยลัทธิอื่น
ของพวกพราหมณ์ มีพระนารายณ์อวตารลงมาช่วยโลก ของพวกมหหมัด
มีนาบีลงมาพื้นเป็นคราว ๆ ในอดีต และยังจักมีในอนาคต ท่วงทีเดียว
กัน ชะรอยจะได้มาจกัลัทธิอันเก่ากว่า หรือมาในชั้นหลัง เห็น
ของเขามี ของเราต้องมีบ้าง. พระพุทธรเจ้าในอนาคตของเราก็มี่

เหมือนกัน ดังแสดงในจกกวัตติสูตร ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค ว่า ใน
ภายหน้า พระเมตเตยยสัมมาสัมพุทธจักเกิดขึ้น นี่ก็ที่เราเรียกว่า
พระศรีอารยเมตไตรย คำนำพระนามเป็นลัทธิกฤตแท้ พระนามเป็นศัพท์
เพี้ยนมาจากไมเตรย นำกันว่า เราได้มาจากพวกอุตตรนิกายกรรมัง
การกล่าวถึงพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอนาคตไม่ออกพระนาม ในบาลี
ของเราก็มีด้วย. เห็นพอจะอธิบายให้เข้าทางได้อยู่. ธรรมย่อมทรงอยู่
โดยธรรมดา สมแก่มีอรรถว่าสภาพผู้ทรงอยู่ และธรรมนั้นท่านกล่าวว่า
"ปัจจุตต เวทิตุโพ วิญญูหิ" อันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตน
คือตามวิสัย พึงรู้ต้นลึกมัวกระจ่างตามสติปัญญาของตน. ในมหาชน
ชุมนุมหนึ่ง ๆ ในบางยุค ได้นักปราชญ์ผู้หลักแหลมเป็นผู้สั่งสอน
มหาชน คนทั้งหลายนับถือเป็นเจ้าลัทธิ มีชื่อเสียงปรากฏโด่งดัง เช่น
ฤๅษี ๗ คนของพวกพราหมณ์ ปิถัก โอรัส และสอเครเตส ของพวก
กรีก ขงจื๊อ ของพวกจีน เยชู ของพวกเฮบรู ครั้นล่วงยุคนั้นมาแล้ว
ในชุมนุมใดได้มีนักปราชญ์เป็นโจกขึ้นอีก เป็นผู้สอนลัทธิใหม่ ไม่เนื่อง
กับเจ้าลัทธิก่อน หรือดัดแปลงลัทธิก่อน เช่นสอเครเตส เป็นโจกขึ้นใน
ประเทศกรีก ในยุคเป็นลำดับแห่งปิถัก โอรัส เขาก็นับถือเป็นเจ้า
ลัทธิอีกผู้หนึ่ง ที่เป็นผู้สอนลัทธิของอาจารย์สืบลงมา เช่น เปลโตศิษย์
ของ สอเครเตส เสนตัจจนและผู้อื่นอีก ศิษย์ของเยชู เขาก็นับถือเป็น
สาวก ยกย่องสติปัญญาความรู้พูดออกชื่อต่อมา อดีตพุทธะทั้งหลายใน
มหาปทานสูตร นำได้เป็นศาสดามาแล้วในยุคหนึ่ง ๆ ที่พระพุทธ-
ศาสนายกย่องไม่คัดค้าน โดยฐานมีโอวาทานุสาสนีไม่เป็นปฏิปักษ์แห่ง
กัน หรือนับถืออย่างสูงเท่ากับพระศาสดาของตน. อธิบายนี้มีบาลีสาธก

ด้วย ในบางสูตรกล่าวถึงสุเนตตะก็มี กล่าวถึงสร้งกะก็มี เรียกศาสนา แต่ไม่เรียกพุทธะ กล่าวถึงคุณสมบัติของท่านผู้หนึ่ง ๆ ว่า "กามะสุ วิตราโค" มีความกำหนัดในกามทั้งหลายไปปราศแล้ว และว่าสมเด็จพระบรมศาสดาของเรา ยกเอาคำสอนของท่านทั้ง ๒ มาตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลายในเวลาทรงแสดงธรรม. การกล่าวถึงพระพุทธรูปหลายพระองค์ด้วยใช้พหูพจน์ มีอธิบายอีกทางหนึ่งว่า ไม่เฉพาะพระองค์เท่านั้น ท่านผู้รู้อื่นก็กล่าวนิพพานว่า เป็นธรรมยวดยิ่งเหมือนกัน "เอตฺตํ พุทฺธานฺ สาสณํ" มีอธิบายว่า นั่นมิใช่คำสอนของพระองค์ท่านนั้น เป็นคำสอนของท่านผู้อื่นด้วย. การอ้างพระพุทธรูปหลายพระองค์อย่างนี้ เพื่อให้รู้ว่า เป็นมตีก่า หรือคำเก่า คู่เคียงกันคำว่า "เอส ฐมฺโม สนนฺตโน" ธรรมนั้นของเก่า หรือเพื่อแสดงว่าเป็นมตหรือเป็นการที่ผู้รู้ทั้งหลายเห็นร่วมกับพระองค์. โดยบรรยายนี้ ท่านผู้ถือพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว แปล พุทฺธา ว่า ท่านผู้รู้ทั้งหลาย พุทฺธานํ ว่า ของท่านผู้รู้ทั้งหลาย. การแปลอย่างนี้ มิใช่ท่านริขึ้นเอง พระอรรรถกถาจารย์ ได้แสดงพุทธศัพท์ เป็นชื่อของผู้รู้ต่างประเภทไว้แล้ว พหูสุตก็จัดเป็นพุทธะได้ แต่เดิมคำหมายต่างว่า สุตพุทธะ ผู้รู้เพราะได้ฟัง. ข้าพเจ้าก็พอใจแปลอย่างนี้ หรือตัดจวนะเสีย ในกถาอันมิใช่ธรรมวิจารณ์ แต่พุทธศัพท์ แม้แปลว่าผู้รู้ แต่ได้รรถพิเศษว่าพระพุทธเจ้า แปลอย่างนั้นในหนังสือนี้ หาเหมาะไม่ จึงแปลตามรรถพิเศษว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และอธิบายมติของข้าพเจ้าสู่กันฟัง.

ผู้เต็มปรารถนาด้วยภูมิธรรมเพียงใด ย่อมไม่เลื่อนพ้นจากภูมิ

ธรรมเพียงนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสสอนว่า

ภิกษุ วิสฺสาสมาปาที อปฺปตฺโต อาสวภฺขยฺ°

ภิกษุ! เธอยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว อย่าได้ถือวิสาสะ [คือ ความพอใจ].

เหตุนี้ ปฏิบัติถึงภูมิธรรมใดแล้ว ควรทำความเพียรเพื่อบรรลुธรรมยิ่งกว่านั้นอันยังไม่บรรลุแล้ว พระพุทธภาษิตตรัสให้บริพัตรชำระทางไปพระนิพพาน กระทู้ ๒ ย่อมเป็นดังกรวยเครื่องหมายระยะทางที่ผู้เดินไปถึงเข้าแล้ว จะพึงหมายหากรวยหน้าต่อไปอีกกว่าจะถึง. และทางไปพระนิพพานนั้น นอกจากที่แสดงมาแล้วโดยบรรยาย. ในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร แสดงมัชฌิมาปฏิปทาทางกลาง ไม่จดส่วนสุด ๒ คือ กาม-สุขัลลิกานุโยค การตามประกอบความเป็นผู้คิดในกามสุข อันเป็นส่วนย่อหย่อน และอัตตกิลมถานุโยค การตามประกอบความลำบากส่วนแต่ตน อันเป็นส่วนตึงเครียด ว่าทำจักขุทำญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าไปสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้เอง เพื่อนิพพาน แล้วแสดงทางอริยะมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ดังแจกไว้แล้วในอริการแห่งวิสุทธิว่าเป็นมัชฌิมาปฏิปทานั้น. ผู้ชำระทางไปนิพพาน พึงถางองค์อันผิดตรงข้าม เป็นคูหนามคูจตอกิดหรือชักช้า เป็นส่วนปหานะ พึงปฏิบัติหัดกายวาจาจิตไปตามองค์ ๘ นั้นเป็นอย่าง ๆ กว่าจะครบเข้ากันเป็นธรรมสามัคคี เป็นส่วนภาวนา.

ดูนิพพานแล้ว นับว่าถือบรมสุข ดังแสดงในบาลีกระทู้ที่ ๓.

อย่างไรท่านจึงกล่าวว่านิพพานเป็นบรมสุขนั้น ฟังรู้โดยอธิบายแห่ง
บาลีกระทู้ต้น ในที่นี้ ย่นกล่าวเพียงว่า เป็นสุขสคติ เป็นสุขสงบ
เป็นสุขเย็น เช่นน้ำระงับระหาย เป็นยอคอามิสสุข. นิพพาน เป็น
บรมสุขนั้น หมายเองนิพพานบรรยายไไหน. น่าจะหมายเองสอุปาทิเสส
เพราะสุขเป็นเจตสิก สงเคราะห์ในเวทนาขันธ แต่มีบาลีบ่งความชัดว่า
หมายตลอดถึงอนุปาติเสส นี้คือ "เตถล ฐโปโม สุโข" ความเข้า
ไปสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข. มีทางเข้าใจเป็น ๓ คือ

๑. บางทีจะพึงถือเอาความอันกลับกันกับคำ "เอเสวนุโต
ทุกขสฺส" นั้นที่สุดแห่งทุกข์.

๒. มิเช่นนั้น จะพึงหมายเอาขณะดับจรมกจิตอันสัมปยุตด้วยสุข
ดังเรากล่าวชมผู้มรณะบางคนว่าตายเป็นสุข หรือดังกล่าวในอรรถกา
ว่า "สุตฺตปฺปพฺพุโ วิย" คุจหลับแล้วตื่นขึ้น.

๓. หรือจะพึงหมายเอาเอาการอันปรากฏแก่ผู้อื่น ดังเราคิดเห็นเอง
ว่าอายตนะนั้นเป็นสุข หรือดังเราปรารถถึงท่านผู้ทำคุณแก่โลก และ
ละโลกไปแล้ว มีผู้นับถือกราบไหว้บูชาเห็นน่าอึ้งใจ ดังกล่าวว่า
"เปจฺจ นนฺทติ" ผู้มีบุญอันทำแล้ว ละไปแล้ว ย่อมยินดี.

สำหรับผู้ปฏิบัติ การหัดจิตไปตามทางแห่งนิพพาน เป็นการ
ดำเนินใกล้นิพพานเข้าทุกที ได้ในบาลีว่า "นิพฺพานสฺเสว สนฺตฺติเก."

สรุปความ

จิตอันเคยกำหนดในอารมณ์อันชวนความกำหนด มัวเมาใน
อารมณ์อันชักให้เมา ภายหลังมาหน้อยโตโยนิโสแล้ว ย่อมสิ้นกำหนด
ย่อมหลุดพ้น ย่อมถึงความหมดจดผ่องใส ย่อมสงบ ย่อมเป็นจริงจิต
ดับสนิทในอวสาน นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติและนิพพาน
เป็นธรรมเนื่องถึงกัน ด้วยประการฉะนี้.

ชนผู้ถึงสามีสุขบริบูรณ์แล้ว จะพึงพบว่าสุขนั้นย่อมมีทุกข์กำกับ
กัน เราเช่นอย่างนั้นแล้ว มีทางจะน้อมจิตให้หน่าย่างกว่าชนผู้ขาดหรือ
บกพร่องจากสุขชนิดนั้น คุงได้แต่กลิ่นโภชนะหาร ย่อมรู้สึกร่อย
มากกว่ารู้รสเมื่อบริโภค ความระอา เพราะไม่สามารถหาสุขอย่างนั้น
ไม่จัดเป็นนิพพิทา เป็น ถีนี ความท้อแท้. ทำจิตให้มาตามด้วยนิพ-
พิทาได้แล้ว ย่อมสิ้นกำหนดไปเอง ด้วยมิได้กระทบกระทั่ง เทียบ
ด้วยสามีภรรยาอยู่ด้วยกันมาแต่รุ่นคุ่มแก่ คลายเสนาหาด้วยอำนาจกิเลส-
กาม แต่คงอยู่ในความรักกันด้วยเคหสิตเปมะ ความรักอาศัยเรือน ได้
แก่รักกันโดยฉันเป็นคนเนื่องถึงกัน ในเรื่องกล่าวถึงอุบาสกอนาคามีสิ้น
ความกำหนดในกามแล้ว แต่ยังอยู่ครอบเรือน นำได้แก่ความที่กล่าวมา
ความรักชนิดนี้พึงมีแม้ในระหว่างมารดาและภิกษุผู้บุตร ความสิ้นรัก
เพราะกระทบกระทั่ง ดังสามีภรรยาแตกกัน ไม่จัดเป็นวิราคะ เป็น
อภุชญา ความระอา หรือ ชิคุจฺฉา ความชัง. ทำจิตให้บรรลुวิราคะ
ได้แล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะไปเองด้วยมิต้องปลดเปลื้อง ดังปราบ

โจรแล้วพ้นจากอันตราย นับว่าเป็น "จีณาสโว" ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นผู้วิสุทธิ เป็นผู้สงบแล้ว คุณผ้าสิ้นมลทินแล้วย่อมขาวสะอาดมีนวล ถึงอายุขัยย่อมดับรอบ ด้วยดับแห่งจรมกจิต คุณไฟสิ้นเชื้อแล้วดับไปเอง. โดยนัยนี้ปรมาตถปฏิปทา ย่อมเป็นปฏิบัติเหมาะแก่ผู้บริบูรณ์ด้วย อามิสสุขแล้ว หวังจะหานิรามิสสุขอันสุขุมกว่าต่อไป และเป็นอนุปปพ- ปฏิปทา อันจะพึงปฏิบัติขึ้นไปถึงโดยลำดับ นับตั้งแต่ประโยชน์ทาง คดีโลกทางศีลธรรมขึ้นไปถึงไตรสิกขาอันเป็นนิพเพชภาคิยะ คือเป็น ไปในส่วนแห่งการแทงตลอดด้วยปัญญา คุณขึ้นสู่ปราสาทโดยบันไดทีละ ชั้น ๆ สะดวกกว่าก้าวลัดถันหรือปีนป่ายอันมิใช่ทาง. เพราะอย่างนี้ ไม่ควรดูหมิ่นธรรมอันเป็นบูรพภาคว่าต่ำไป ควรทำความเคารพใน ธรรมทุกชั้น และควรปฏิบัติเพื่อยังคุณอันบกพร่องให้เต็ม กีบขึ้นไป ทุกที อย่างนี้ จึงถึงความเจริญงอกงามและความไพบูลย์ในพระพุทฺธ- ศาสนานี้แล.

ทุกติในบางสูตรแจกเป็น ๒ คือ นิริยะ ๑ ตีรัจฉานโยนิ ๑. ในบางสูตร เพิ่มปิตติวิสัยเข้าเป็น ๓ ด้วยกัน. ที่แจกเป็น ๓ เรียกชื่อต่างออกไปอีกนัยหนึ่งว่า อบาย ทุกติ วินิบาท. ในสูตรโดยมากเพิ่มนิริยะเข้าข้างท้าย เป็น ๔ ด้วยกัน.

นิริยะ แปลว่า โลกหาความเจริญมิได้ ได้แก่นรก. ตีรัจฉานโยนิ แปลว่า กำเนิดแห่งตีรัจฉาน คือสัตว์เจริญโดยขวางหรือไปตามยาว. สัตว์นอกจากมนุษย์และอมมนุษย์ โดยที่สุทธชาติวานร เมื่อเดิน ย่อมทอดตัวไปทั้งนั้น. ปิตติวิสัยะ แปลว่า แคนแห่งเปรต คือจำพวกผี. อบาย แปลว่า โลกปราศจากความเจริญ ในอรรถกถาแจกเป็น ๔ คือ นิริยะ ๑ ตีรัจฉานโยนิ ๑ ปิตติวิสัยะ ๑ อสุรกาย คือจำพวกยักษ์ที่เรียก อสุร ๑. ทุกติ แปลไว้ข้างต้นแล้ว หมายเอาอะไร จักวินิจฉัยข้างหน้า. วินิบาท แปลว่า โลกหรือวิสัยเป็นที่ตกแห่งสัตว์ผู้ไร้อำนาจ ท่านว่า ได้แก่ปิตติวิสัย ดังจะว่าสัตว์จำพวกนี้หาอำนาจอันชอบธรรม คือ สิทธิ มิได้.

สุคติแจกเป็น ๒ ในบางสูตรเรียกว่า เทวะ ๑ มนุษย์ ๑. ในสูตรโดยมากเรียกว่า สุคติ ๑ โลกสวรรค์ ๑.

เทวะ เป็นคำเรียกเทวดาชั้นสวรรค์ก็ได้ ชั้นพรหมก็ได้ สุดแล้วแต่ความบังถึง. มนุษย์หมายเอาจำพวกสมประกอบ ในสูตรนี้ชี้เอามหาศาล คือคนมั่งมีมาก ต่างโดยจำพวก คือขัตติยมหาศาล พราหมณ์มหาศาล คหปติมหาศาล. สุคติ แปลไว้ข้างต้นแล้ว หมายเอาอะไร จักวินิจฉัยข้างหน้า. สวรรค์ แปลว่า โลกเป็นที่ไปดีหรือโลกมี

อารมณ์ดี ดูเหมือนหมาเอาเทวโลกชั้นต่ำที่เป็นกามาวจร คือเทวดา ในเทวโลกชั้นนี้ เสพกามคุณเหมือนมนุษย์ เพราะกุศลที่ทำให้เป็น ปัจจัยนำเกิดในสวรรค์นั้น เป็นเพียงกามาวจร. สวรรค์ของพราหมณ์ เขาก็หมาเอาเทวโลกชั้นต่ำเหมือนกัน.

ในวาระนี้ จักวินิจฉัยถึงคติต่างชื่ออันแก้มมาแล้วข้างต้น. ทุคติ ๓ เป็น ๒ นัยนั้น เทียบได้กันดังนี้:- นิระย่นัยต้นและอบายนัยหลังได้กัน แปลได้ความเป็นอย่างเดียวกัน ทั้งมีบาลีรับสม พึงเห็นในสูตรที่ ๓๘ แห่ง ทศกัณฑ์ [๒๔/๓๘] ว่า "อปายิกो नेरयिको कपुण्ड्रिजो सङ्गमेतयो" แปลว่า "ผู้ยังสงฆ์ให้แตกกัน เป็นผู้เกิดในอบาย เป็นผู้เกิดในนิระย่ ตั้ง อยู่ชั่วกาลปี" ในสูตรอื่นกล่าวถึงอบายกับนิระย่เป็นอย่างเดียวกัน ยังมีอีก ถือเป็นมติของท่านผู้รจนบาลีได้. ตีรจนาจานโยนินัยต้น และทุคตินัยหลัง ได้กัน สุกติได้แก่มนุษย์แล้ว ทุคติก็นำได้แก่ตีรจนาจาน เพราะในการ แบ่งประเภทสัตว์ แบ่งมนุษย์เป็นสัตว์จำพวกสูง ตีรจนาจานเป็นสัตว์ จำพวกต่ำ. ปิตติวิสยะนัยต้น และวินิบาดนัยหลังได้กัน โดยเอกเสสนัย คืออาการกำหนดด้วยเหลือศัพท์เดียว และโดยมติที่เดิมอมมนุษย์ชั้นแล้ว เข้าอีกจำพวกหนึ่ง. ในธรรณยานิสสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกั [๑๓/ ๖๓๓] กล่าวลำดับแห่งคติทั้งข้างชั่วทั้งข้างดีอันติดต่อกันขึ้นไปโดยลำดับ นิระย่ เป็นอย่างเลวที่สุด แต่นั้นตีรจนาจานโยนิ ปิตติวิสยะ มนุษย์ สวรรค์ และชั้นพรหมเป็นดีเยี่ยม ทุคติ ๓ นั้น เทียบได้ตามลำดับนี้ด้วย. มีเพี้ยน ไปบ้าง ในบางสูตร คือในเทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปิณฑาสกั [๑๔/๓๓๔] ที่เรียงลำดับปิตติวิสยะก่อน แต่นั้น ตีรจนาจานโยนิ นิระย่

ในที่สุด เอาทศติ ๓ นัยหลัง มาผสมเข้าในหมวดหลังด้วย แต่ลำพังสูตรเดียวหรือน้อยสูตร ถือเอาเป็นประมาณมิได้. ทศติ ๔ เต็มนิริยะเข้าข้างท้ายซ้ำกับอธิบายข้างต้นนั้น ดูเป็นเติมเข้าง่าย ๆ เข้ากันไม่กลมเกลียว แต่มีมาในสูตรเป็นอันมาก พบมากกว่าทศติ ๓ เสียอีก ในสูตรเดียวกัน กล่าวทั้ง ๓ ทั้ง ๔ ก็มี และการที่เติมนิริยะเข้าข้างท้ายนั้น ดังส่อว่าจัดระเบียบใหม่ด้วย. พระอรรถกถาจารย์แก้วว่า อบายได้แก่ไตรจกยานโยนิ ทศติได้แก่ปิตติวิสยะ วินิบาทได้แก่อสุรกาย. อสุรกายนั้น ที่กล่าวถึงในบาลี หมายถึงเอาพวกอยู่มาเติมในชั้นดาวดึงส์ เทวดาเกิดขึ้น ต่างทำสงครามกัน เพื่อป้องกันและแย่งชิงถิ่นฐาน เผ้าพวกเทวดา ในบาลีบางสูตรว่า ยังตั้งมั่นอยู่ในชั้นนั้น [นวกังคฺคร ๒๓/๔๕๐] ในอรรถกถาว่า พวกเทวดากำจัดตามสมุทฺรลงไป ถ้ายอมเป็นบริษัทพระอินทร์นำจักได้พวกสวรรค์ คุกพวกยักษ์บริวารท้าวภูเวร. แต่ลำดับโดยอรรถกถานัยนี้ตั้งแต่ข้างเบา เช่นนี้ ปิตติวิสยะเบาว่าอสุรกาย ไม่สมแก่อสุรกายจำพวกนั้น ถ้าหมายเอาพวกผียักษ์แล้ว ๆ ที่หลอนคนเข้าคนพอไปได้. ส่วนข้าพเจ้าเองเห็นลำดับข้างต้นจัดไว้ได้หลักฐานดีแล้ว ไม่กล้ารื้อของท่าน จึงคิดเห็นทางเดียวว่า นิริยะที่เติมเข้าใหม่ได้แก่มหานิริยะที่มีนายนิรยบาลเป็นผู้ลงทัณฑ์ อบายบทเติมหมายเอาสัตว์นรก หรือเปรตผู้เสวยกรรมกรรมตามลำพัง ด้วยอำนาจแห่งกรรม โดยนัยอันพวกพุทธศาสนิกเข้าใจกันอยู่ เช่นนี้ลำดับเดิมคงที่ ไม่ต้องแก้สับสน บทนิริยะที่เติมเข้าใหม่ ไม่เข้าลำดับก็จริง แต่ได้แผนคือข้อความที่เติมเข้าในสังคายนาทิหลัง เติมข้างท้าย ไม่แทรกกลางเลย

แต่จะถูกความมุ่งหมายของท่านผู้เติมหรือไม่ หารู้ไม่เลย. เพื่อสังเกต
เห็นได้ถนัดเรียงเทียบไว้ดังนี้ :-

ทุกติ

๑. นiryasa ติรัจฉานโยนิ.
๒. นiryasa ติรัจฉานโยนิ ปิตติวิสยะ.
๓. อบาย ทุกติ วินิบาต.
๔. อบาย ทุกติ วินิบาต นiryasa.

ในส่วนสุกคิ ๒ นัยเพะนัยต้น และสวรรคคณัยหลังได้กัน ข้างหนึ่ง
พุดถึงผู้อยู่ อีกข้างหนึ่งพุดถึงภูมิ เช่นนี้ มนุษย์นัยต้นและสุกคินัยหลัง
เป็นอันได้กันโดยเอกเสสนัย. แต่ในบางสูตร [ปัญจกัณฐคร ๒๒/๒๔๕]
กล่าวถึงสุกคิพรหมโลก ๑ สุกคิสวรรคโลก ๑ เป็นที่หมายความว่า
พรหมโลกและสวรรคโลก เป็นบทไขแห่งสุกคิ คือเป็นอันเดียวกัน.
แต่ไม่สมกับสุกคิ ๒ นัยต้น ทั้งลำพังสูตรนั้นสูตรเดียวหรือน้อยสูตร
ไม่ควรถือเป็นประมาณ.

ตอนสุกคินี้ เรียงลำดับไขว้กันอยู่ นัยแรกเรียงเพะเป็นต้น
มนุษย์เป็นปลาย ดังจะจักลำดับตามเค้าทุกคิที่จัดนiryasa เป็นอย่างหนัก
ไว้ต้น. ในส่วนนี้จัดคคิอย่างสูงไว้ต้น. นัยหลังเรียงสุกคิเป็นต้น สวรรค
เป็นปลาย ดังจะจัดลำดับให้ค่อยดีขึ้นไปกว่ากัน ดังแสดงในธัญชานี-
สูตร เชื่อมกันได้กับปิตติวิสยะ.

ถ้าไม่กล่าวคคิทั้งหลายเหล่านั้นโดยพิสดารแล้ว ความเข้าใจ
ของผู้อ่านจักไม่กว้างขวาง ควรจะกล่าวไว้ด้วย ท่านผู้ใดเบื้อ ของ

ข้ามเสียแล้ว เลือกรอ่านตอนที่ปรารถนา.

นิรยะนั้น ไม่ใช่มีเฉพาะของเรา ของลัทธิอื่นบรรดาที่รับรองความเวียนเกิด ย่อมมีด้วยกันทั้งนั้น ในที่นี้จักชักมาเทียบเฉพาะของพราหมณ์ที่เหมือนกับของเรา. นิรยะนั้นเป็นศัพท์บาลี พวกพราหมณ์เขาเรียกว่า นรกะ ตามศัพท์สันสกฤต ในภาษาของเราเรียกว่า นรก ตามอย่างเขา. อีกอย่างหนึ่ง เขาเรียกว่า ปาตลละ เราเรียกตามเขาว่า บาตาล แต่เราเข้าใจไปว่า นาคภพ. นรกของเขานั้น เป็นที่ลงโทษอาตมณ ผู้ทำบาปในเมื่อยังอยู่ ณ โลกนี้. แบ่งเป็นส่วนใหญ่ ๗ ในหนังสือที่ข้าพเจ้าอ่านไม่ได้ระบุชื่อไว้ ใครควรตคนรกขุมอะไร ตามบาปที่ทำ. พระยมเป็นราชาของนรกเหล่านี้ และเป็นผู้พิพากษาความผิดเองด้วย. ทูตของพระยมคอยตรวจดูอยู่ตลอดโลก พอมีคนตายลง ย่อมนำตัวไปแสดงแก่พระยม. ทูตเหล่านี้เขาเรียกว่าอะไร? ในภาษาล้านสกฤตหาทราบไม่ ฉบับที่ข้าพเจ้าอ่านเป็นภาษาอังกฤษ เป็นเรื่องแต่งใหม่ไม่ใช่ปกรณ์เดิม ตรงกับของเราว่า นิรยบาล. ทางไปนรกต้องผ่านแม่น้ำเพลิง จึงมีธรรมเนียมว่า เมื่อคนเจ็บหนักจวนตาย ทายาทย่อมจัดให้ทำโคทาน คือให้โคแก่พราหมณ์ตัวหนึ่ง เพื่อจะได้ใช้เป็นพาหนะข้ามแม่น้ำเพลิงนั้น. เมื่อไปถึงแล้ว ไม่ปรากฏว่าพระยมได้ซักถามเอาคำให้การของผู้นั้น มีรายงานไว้เสร็จแล้วว่า ผู้นั้นเมื่อยังอยู่ ณ โลกนี้ ได้ทำกรรมอย่างไรไว้บ้าง เป็นแต่เปิดรายงานนั้นสอบดูแล้วพิพากษาทีเดียว ถ้าเป็นผู้ไม่ได้ทำบาปหรือทำบ้าง แต่ได้ทำบุญไว้ อาจกลบกลบกัน ย่อมปล่อยตัวส่งไปขึ้นสวรรค์หรือไปเกิดใหม่ใน

มนุษย์โลก ถ้าเป็นผู้ได้ทำบาปไว้มากหรือทำบาปหนัก ย่อมลงโทษ
สมแก่ความผิด กรรมกรรมอันผู้นั้น จะพึงเสวยในคราวตกรกนั้น คือ
ถูกขังในที่มืดคือ หรือจมอยู่ในบ่อเต็มด้วยปีศาจวะสุนัขและน้ำมูก
ของคน ถูกลงอาชญาด้วยไฟ ด้วยเหล็กแดง ด้วยให้สัตว์มีพิษกัด
ด้วยให้นกและสัตว์ร้ายมีมังสะเป็นภักษาจิกบ้างกัดบ้าง ถูกสนตะพาย
ที่จุมูกลากไปบนมีดอันคมกริบ ถูกบังคับให้ล่อครูเข็ม ถูกให้เร่งควัก
ลูกตา ถูกภูเขา ๒ ข้างกระแทกกันบด แม้อย่างนั้นก็ไม่ตาย ทนไปได้
กว่าจะสิ้นกรรม ครั้นสิ้นกรรมแล้วย่อมฟื้น ไม่ต้องคิดเสมอไปเหมือน
สัตว์นรกของบางลัทธิ แต่นั้นย่อมไปเกิดในกำเนิดดิรัจฉานแล้ว ๆ
กว่าจะพบช่องทำความดี จึงจะได้คิดที่ดี. เรื่องที่เล่ามานี้ ผู้แต่งอ้างว่า
ชักเอามาจากปกรณ์ชื่อปัทมปุราณะ ะรอยนรกนี้จักชื่อปัทมนรก ตรง
กับของเราว่าปทุมนิริยะ.

ฟังเฉพาะของเขา เราย่อมเห็นว่าเป็นเรื่องแต่งเทียบคูกของ
อาณาจักรในสมัยที่ยังลงอาชญาอย่างรุนแรง เช่นที่เรียกว่าทวดติงส-
กรรมกรรม (เครื่องลงอาชญา ๑๒ ประการ) เป็นแต่กล่าวทำให้
รุนแรงกว่า ภายหลังไม่รู้เท่าเลยเชื่อเอาเป็นจริง. มาบัดนี้เป็นเรื่องขัน
เช่นลงอาชญาด้วยเหล็กแดงหรือด้วยอย่างอื่นอันทำจากเหล็ก มนุษย์
เราก่อนรู้จักใช้เหล็ก ได้ใช้หินทำศาสตราวุธมาก่อน ชุมนรกรู้จักใช้เหล็ก
มาก่อนแล้ว ไม่อย่างนั้นพึงเปลี่ยนใช้เหล็ก เมื่อมนุษย์เรารู้จักใช้เหล็ก
เป็นแล้ว. ความคิดเดิมเพื่อให้เป็นของน่ากลัวน่าสยดสยอง กลายเป็นของ
ไม่น่ากลัว. แต่นรกชนิดนั้นพรรณนาไว้ในปกรณ์ของเราก็มีเหมือนกัน

จักชกมากล่าวโดยใจความเพื่อเทียบกับของเขา.

ในเทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปินณาสกั (๑๔/๓๓๔)
เล่าถึงมหานิรยะว่า นายนิรยบาลจับคนทำบาปผู้ตายแล้วนั้นไปแสดง
แก่ยมราชขอให้ลงโทษ. ยามราชซักถามผู้นั้นว่าไว้เคยเห็นเทวทูต ๕
คือเด็กแรกคลอด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกลงราชทัณฑ์ คนตายบ้าง
หรือไม่? เมื่อเขารับเคยเห็น ถามอีกว่าได้น้อมมาในตนว่าจักต้อง
เป็นเช่นนั้นหรือไม่? เมื่อเขาปฏิเสธและแก้ตัวว่ามีประมาณเสีย
กล่าวว่าเจ้ามีประมาณเสีย ไม่ทำความดีไว้ด้วย กาย วาจา ใจ เขา
จักทำเจ้าตามฐานประมาณ บาปกรรมนั้นคนอื่นไม่ได้ทำให้แก่เจ้า ๆ
ทำแล้วเอง เจ้าจักต้องเสวยวิบาก ครั้นกล่าวฉะนี้แล้ว นั่งอยู่. ใน
ลำดับนั้นนายนิรยบาล ย่อมทำกรรมกรรม ชื่อปัญญาพิทพันชนะ คือ
เครื่องถึง ๕ อย่างแก่ผู้นั้น ตรึงค้อนเหล็กอันร้อย ที่มีมือ ๒ ข้าง ที่
เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก. ตรึงเขาเข้าแล้ว ถ้าเขาด้วยสิ่ง จับ
ตัวให้หัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ถ้าด้วยพรว้า เอาตัวเทียมในรถแล้ว ให้วิ่ง
ไปวิ่งมาบนพื้นอันร้อนโชน ให้จิ้งจอกเขากัดอันร้อนโชน จับตัว
เอาหัวห้อยเท้าชี้ฟ้าทิ้งลงในโลหกุมภี (หม้อเหล็ก) อันร้อนโชน เขา
ถูกเคี้ยวอยู่ในนั้นผูกเป็นฟอง บางคราวผูกขึ้นข้างบน บางคราวจมลง
ข้างล่าง บางคราวเล่นขวาง. เขาถูกทำกรรมกรรมอย่างนี้ ย่อมเสวย
ทุกข์เวทนาอันแรงกล้า แต่ก็ยอมไม่ทำกาละตลอดเวลาที่กรรมยังไม่สิ้น.
แล้วนายนิรยบาลขังเขาในมหานิรยะ. ในลำดับนั้นพรณนามหานิรยะ
ว่า มีสัณฐานเป็นสี่เหลี่ยม มีประตูด้านละหนึ่ง ภายในจัดเป็นส่วน ๆ

มีกำแพงเหล็กล้อม ครอบข้างบนด้วยเหล็ก พื้นแห่งนิริยะนั้นเป็นเหล็ก ร้อนโชนเป็นเปลว เผอิญไปตลอดร้อยโยชน์โดยรอบตั้งอยู่ทุกเมื่อ มี เปลวไฟออกจากฝาแห่งนิริยะทั้ง ๔ ด้าน และจากเบื้องล่างเบื้องบนแลบ ไปกระทบด้านตรงกันข้าม. แต่นั้นพรรณนาถึงสัตว์นิริยะนั้นพยายาม จะหนี พอเห็นประตูด้านใดด้านหนึ่งเปิดวิ่งไป ผิว หนัง เนื้อ เอ็น ไหม้ กระดูกร้อนเป็นควัน ไปยังไม่ทันถึง ประตูปิดเสีย บางคราวจับ พลัดจับผลุหนีออกไปได้ ย่อมตกถูดนิริยะใหญ่อันตั้งอยู่ใกล้นั้น สัตว์ มีปากแหลมดูจิ้มในถูดนิริยะนั้น ย่อมบ่อน ผิว หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เชื้อกระดูก หลุดจากนั้นไปได้ ย่อมตกถูดถูดนิริยะ ก็อนรค เท่าร้างใหญ่อันตั้งอยู่ใกล้นั้น จากนั้นไปอีก มีป่าไม้จิวใหญ่สูงตั้งโยชน์ มีหนามยาว ๑๖ นิ้ว ร้อยโชน เขาถูกให้จิ้นต้นจิวนั้น จากนั้นมีป่า ไม้มีใบคมดุจดาบ เขาเข้าไปในนั้น ใบไม้อันลมพัด ย่อมบาดมือเท้า ใบหูและจมูก จากนั้นมีแม่น้ำใหญ่ มีน้ำเป็นค้างหรือน้ำกรด เขา ตกลงในนั้น ลอยไปตามกระแสบ้าง ทวนกระแสบ้าง นายนิรยบาล เอาเบ็ดเกี่ยวขึ้นมาบนบก ถามว่า อยากรอะไร ? เขาบอกว่าหิว นาย นิรยบาลเอาขอเหล็กแดงจัดปากแล้ว ยัดก้อนเหล็กแดงเข้าไป ก้อน เหล็กนั้นย่อมไหม้ริมฝีปาก ไหม้ปาก คอ ออก พาเอาไส้ใหญ่ไส้สั้น้อย ออกมาทางเบื้องล่าง ถามเขาอีกว่า อยากรอะไรอีก, เขาบอกว่า ระบาย นายนิรยบาลเอาทองแดงละลายกว้างกรอกเข้าไปในปาก เผาอวัยวะ อันกล่าวแล้วนำออกมาเบื้องล่าง ในที่สุด นายนิรยบาลเอาตัวกลับไป ชังในมหานิริยะอีก เขาเสวยทุกขเวทนาใกล้ถึงปานนั้น ก็ไม่ตาย

กว่าสิ้นกรรม. ในลำดับนั้น กล่าวถึงมราชปรารภเหล่าสัตว์ผู้ทำบาป แล้วต้องเสวยกรรมกรรมอย่างนั้น ปรารถนาจะได้ความเป็นมนุษย์ และได้พบได้ฟังธรรมและได้รู้ธรรมของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า. ในท้ายสูตรยืนยันว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้ยินมาจากสมณพราหมณ์ ผู้ใดผู้หนึ่งแล้วตรัสเล่าตามก็หามิได้ พระองค์ทรงเห็นเองรู้เองทีเดียว.

ในพาลบัณฑิตสูตร ปัณณาสก์เดียวกัน [๑๔/๓๑๑] และใน ตักกสูตร [๒๐/๑๑๕] กล่าวถึงมหานิระอย่างเดียวกัน แต่ตัดสั้น ลงเพียงพรรณนาถึงมหานิระ ในสูตรหลังกล่าวถึงมราชปรารถนา ความเป็นมนุษย์และพบพระพุทธเจ้าด้วย.

เรื่องนรกของพราหมณ์กับนิระในปกรณ์ของเรา เทียบกันเข้า แล้วย่อมมีเค้าเป็นอันเดียวกัน เป็นทางให้ลงสันนิษฐานว่า ต่างได้ มาจากต้นเดิมเดียวกัน หรือถ่ายอย่างจากกันมา เป็นแต่ยกเอื้อ ให้เหมาะแก่ลัทธิของตน เช่นเรานับถือยุคดิธรรมปรารถนาจะแปล เทวทูต เป็นความเสื่อมความทุกข์ความสิ้นโดยธรรมคาด้วย เราก็ ทำให้มราชซักถาม เราเสียวไส้ในการสั่งลงโทษ เราก็ทำให้มราช ถามแล้วนิ่งเสีย ให้นายนิระบาลรู้เอาเอง เรานับถือพระศาสนาของ เราๆ ก็ทำให้มราชเสื่อมใส ของเขาก็น่ามีคู่กัน เช่นเขาต้องการ ให้มีอำนาจแก่ได้ เพื่อล่อให้คนทำบาปนับถือพระเจ้าของเขาเป็น สรรณะ เขาก็กล่าวถึงพระวิษณุและพระศิวะว่า มีอำนาจใช้เทวทูตไป แย่งอาตุมนุของผู้นับถือพระองค์จากเทวทูตพระยม ไปสู่เทวโลกของ พระองค์ เป็นอันพ้นจากตกนรก และพระวิษณุมีพระกรุณาปล่อย

สัตว์นรกก็ได้ และเรื่องของเขาเชื่อว่ามีตัวอย่างอันจะพึงเห็นในมนุษย์ครั้งนั้นด้วย. เช่นนี้ ทางที่เราจะพึงวิจารณ์พึงมีดังนี้:-

๑. พระพุทธศาสนารับรองมติในเรื่องนิระยะเพียงใด รับรองเท่าที่กล่าวสักว่าเชื่อในบาลนั้น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว หรือรับรองตลอดถึงเรื่องพิสดารดังแสดงในเทวทูตสูตรด้วย.

๒. ถ้าไม่รับรองเรื่องหลัง จะพึงทำความเข้าใจว่า สมเด็จพระบรมศาสนามาตรัสเพื่อแสดงนรกในมนุษย์โดยนัย แต่เรื่องถูกเติมหรือดัดแปลงให้เป็นจริงไป. หรือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ คือธรรมเนียมปละมรณาแทรกขึ้นทีหลัง.

๓. การวิจารณ์ ๒ ข้อข้างต้นนั้น จักนำไปให้ลงสันนิษฐานว่า พระพุทธศาสนารับรองเรื่องปรัมปราที่เคยเชื่อถือกันมา ด้วยมิได้ปรากฏแก่ญาณ เป็น "สนุทธิภูจิโก" คือเห็นเอง หรือนอกจากเห็นเองแล้ว ไม่รับรองเรื่องเป็นที่ยังไม่ได้จริง.

ข้าพเจ้าเรียงข้อวิจารณ์ ๓ นี้ตามความที่ปรารถนา แต่คู่มือจะต้องทำความเข้าใจข้อ ๓ ก่อนกระมัง? จึงจักวิจารณ์ ๒ ข้อข้างต้นได้ถนัด. ถ้าคนถือศาสนาอื่นแต่เป็นธรรมจะพึงวิจารณ์ เขาคงไม่ตีราคาพระศาสนาของเราสูงเกินไป เขาอาจลงความเห็นที่ ศาสนาของเรารับรองมติปรัมปราอันยังไม่อาจชำระด้วยญาณด้วย เช่นนี้เขาคงไม่เห็นน่าเกลียดน่าชังเรื่องเช่นนี้ อันมีอยู่ในปกรณ์ของเรา. ส่วนเราย่อมตีราคาพระศาสนาของเราสูงโดยธรรมดา มาพบเรื่องเช่นนี้เข้าในปกรณ์ของเราย่อมตะจิตตะขวง จะรับรองก็อาย จะปฏิเสธก็ไม่ถนัดปาก.

เพราะอย่างนี้ เป็นการยากที่จะลงสันนิษฐาน ขอยกไว้ให้ผู้อ่าน
ทำความเข้าใจเอาเอง.

นรกหรือนิรยะเท่าที่ชักมา พอยังผู้อ่านให้ลงสันนิษฐานได้แล้ว
แต่บรรยายอื่นยังมีอีก จักข้ามกล่าวในที่นี้ เพื่อไว้สอบกับนรก
ของพราหมณ์. ในทศกัณฑ์ [๒๔/๑๘๕] แสดงชื่อนิรยะไว้ ๑๐
คือ อัพพุทะ นิรัพพุทะ อัพพะพะ อหหะ อฏฏะ กุมุทะ โสคันธิกะ
อุปปละ ปุณทริก ปทุมะ กำหนดกาลที่ตกนานกว่ากัน ๒๐ เท่า.
อัพพุทนิรยะ มีเกณฑ์กะเนดังนี้:- เมล็ดงาโกศลเต็มเกวียน อัน
บรรทุกน้ำหนักได้ ๒๐ ขารี ล่วงแสนปี หยิบเอาออกเสียบเมล็ดหนึ่ง
เมล็ดงานั้น จะพึงหมดก่อนอัพพุทนิรยะหนึ่ง. ในสูตรนี้ไม่ได้กล่าวถึง
กรรมกรรมว่าจะพึงเสวยอย่างไร มุ่งแสดงระยะเวลาอันจะพึงเสวยยืดยาว
อย่างกำหนดกาลจำคุกในกฎหมายประมวลอาชญา.

ดิรัจฉานโยนินั้น ในพาลบัณฑิตสูตรนั้น แสดงดิรัจฉาน ๕
ประเภท คือ ดิณภักขา จำพวกมีหญาเป็นภักขา ระบุชื่อ ม้า โค
ลา แพะ เนื้อ ๑ คุณภักขา จำพวกมีคุณเป็นภักขา ระบุชื่อ ไก่
สุกร สุนัข สุนัขจิ้งจอก ๑ จำพวกเกิดแก่ตายในที่มืด ระบุชื่อไว้
ตั้งแต่น บุ้ง ไล่เดือน ๑ จำพวกเกิดแก่ตายในน้ำ ระบุชื่อ ปลา
เต่า ฉลาม ๑ จำพวกเกิดแก่ตายในของโสโครก เช่นเกิดในปลา
เน่า ในศพเน่า ในขนมมุด ในน้ำครำ ในน้ำเน่า ๑. ในทศกัณฑ์
[๒๔/๓๑๐] แสดงดิรัจฉานประเภทเสือกกลานไว้ ๗ ชนิด คือ งู
แมลงป่อง ตะขาบ พังพอน แมว หนู นกเค้า. ท่านยกดิรัจฉาน

เหล่านี้ขึ้นแสดง โดยความเป็นประเภทอันเลวทราม ดูเหมือนกับ
เป็นของเกลียดของพวกพราหมณ์ด้วย เว้นประเภทติณภักขาและ
พึงพอนกับแมว. อย่างไรก็ตามถึงสัตว์ติณภักขาด้วย น่าคิดอยู่. เห็น
ในคำอธิบายว่า เล็มหญ้าด้วยฟันกิน ชะรอยจะเห็นสกปรกประมั่ง
แต่อย่างไรไม่เกลียดโค กลับชอบเสียอีก. การจัดพึงพอน แมว นกเค้า
เข้าในจำพวกสัตว์เสือกกลาน อย่งไรอยู่. มีเรื่องเล่าถึงพราหมณ์
เลี้ยงพึงพอน แต่แมวเลี้ยงหรือไม่ยังไม่พบ. การชี้ติรัจฉานเหล่านี้เป็น
ทุกคติ ก็ดูขี้มนุษย์จำพวกสมประกอบเป็นอุทาหรณ์แห่งสุคติ.

จะอธิบายปิดติวิสัยให้เข้าใจชัด จำจะเล่าถึงธรรมเนียมพราหมณ์
เนื่องด้วยบุรพบิดรของเขาก่อน. พวกพราหมณ์เขามีธรรมเนียมเช่นและ
ทำทักษิณาอุทิศบุรพบิดรของเขา เรียกว่าศราทธะ เป็นการจรเนื่องจาก
การเผาศพบ้าง เป็นการประจำปีที่บรรจบรอบวันตายของบุรพบิดรหรือ
ต้นเดือนต้นปีบ้าง. บุรพบิดรเพียง ๓ ชั้น คือ บิดา ๑ ปู่ ๑ ทวด ๑ เป็นผู้
อันจะพึงเช่นด้วยก้อนข้าว เรียก "สปีณฑะ" แปลว่า ผู้ร่วมก้อนข้าว
บุรพบิดรพ้นจากทวดขึ้นไปก็ดี ญาติผู้ไม่ได้สืบสายตรงก็ดี เป็นผู้จะพึงได้
รับน้ำกรวด เรียก "สมาโนทกะ" แปลว่าผู้ร่วมน้ำ. บุรพบิดร ๓ ชั้น
นั้น กรวดน้ำให้ด้วยก็ได้. การกรวดน้ำของเขาลงไปใ้แม่น้ำเอ
๒ มือกอบน้ำขึ้นปล่อยให้ค่อย ๆ รั่วลง นึกอุทิศถึงผู้ตายไปพลางว่า
ขอให้ น้ำนี้ระงับความระหายของท่านผู้นั้น ๆ. ธรรมเนียมนี้เนื่องมาถึง
พวกไทยเรา การทำข้าวบิณฑุ์ คือเอาข้าวกรอกในกรวยใบตองคว่ำลง
บนภาชนะมีฟานเป็นต้น มีกับข้าวของกินเรียงรายบ้างเล็กน้อย ประดับ

ด้วยดอกไม้สด หรือด้วยเครื่องประดับอย่างอื่น มีรูปเทียนติดตั้งเป็น
เครื่องสักการะในวันเทศกาล คือในวันสารท ในวันตรุษ ในวังสง-
กรานต์ นี้ตรงกับข้าวบิณฑ์ของพราหมณ์ เดิมชะรอยจะทำเช่นบูรพ-
บิดร แต่ภายหลังเราเข้าใจว่า ทำบูชาพระพุทธเจ้า. การกรวดน้ำ
เรายังทำอยู่จนบัดนี้ ในเวลาพระสงฆ์อนุโมทนา แต่ใช้ภาชนะเช่นเต้า
ขวดหรือจอก มีภาชนะอีกในหนึ่ง เช่นขันหรือถาดรับน้ำกรวดแล้วเอาไป
เทที่ดิน หรือกรวดลงดินทีเดียว ขณะกรวดเปลี่ยนความนึกเป็นให้
ส่วนบุญ ตามวิธีข้างพระพุทธศาสนา แม้จิตจางลงก็ยังไม่เลิกทีเดียว.
ข้าวบิณฑ์ของพราหมณ์นั้น เขาทำพิธีเช่นแล้ว โยนให้ทานสัตว์ กาบ้าง
ปลูบ้าง. กานั้นเขาถือว่าเป็นนกผี ได้อาหารกินแล้ว จะได้ไม่รังควาน
บูรพบิดรของเขา. ปลูบั้น เช่น โคน กระบือ พวกพราหมณ์เขาใช้แต่
โคน โคนจักกินข้าวบิณฑ์นั้นหรือไม่ น่าสงสัยอยู่ แต่ได้ยินว่าโคนในเมือง
เราที่เจ้าของหัดมาแต่เล็กกินข้าวและขนมได้จิปาถะ โคนของเขาจักเป็น
เช่นนั้นกระมัง? การทำทักษิณาที่เรียกว่าศราทธะของเขา คือเชิญพวก
พราหมณ์ด้วยกันมาเลี้ยง เสร็จแล้วแจกไทยธรรม ผ้าเป็นของที่เว้นไม่
ได้ พวกพราหมณ์เอาธุระนัก เพื่อไม่ให้บูรพบิดรของเขาหิวระหาย
และเปลือกกาย. การให้ผ้าในทักษิณานุปทานของเราก็มีเหมือนกัน แต่
เราเข้าใจว่า เนื่องมาจากภิกษุผู้ถือบั้งสกุล ไม่รับผ้าจากมือของผู้ให้ จึง
วางให้เพื่อหีบเอาเอง โดยสังเขปว่า ผ้าบังสกุล การเช่นและทำ
ศราทธะอุทิศบูรพบิดร พวกวรรณะอื่นมีกษัตริย์เป็นต้น ก็ทำเหมือน
กัน ในการทำศราทธะ คงเอาพวกพราหมณ์เป็นปฎิคาหก ไม่กล่าวถึง

การเลี้ยง ชะรอยพวกพราหมณ์ไม่ฉันของที่วรรณะอื่นทำ.

พวกพราหมณ์ย่อมเชื่อว่า คนตายแล้วย่อมไปเกิดในคตินั้น ๆ แต่ด้วยความรักและความนับถือบุรพบิดรของตน จึงสำคัญเห็นอีกส่วนหนึ่งว่า ยังทรงอยู่ด้วยเป็นอทิสสมานกาย คือแลไม่เห็นตัว มีถิ่นเป็นที่อยู่ เรียก **ปีตฤโลกะ** ความรู้สึกอย่างนี้ พวกเราก็ได้มาจากเขา แต่เราเข้าใจว่าอยู่บ้านเรือนเดิม ได้แก่ผีเรือน.

การทำทักษิณานุปทาน ที่เรียกว่าศราทธะของพวกพราหมณ์ พระพุทธศาสนาก่อนุมัติ เรียกว่าบุพเพตพลี แสดงในอาทิสสูตร ปัญจกัณฐกร [๒๒/๔๘] โดยความเป็นกัจจันธริยสาวกผู้ครองเรือนจะพึงทำประการหนึ่ง และมีมาในที่อื่นว่า

ยงฺกิญฺจาธมฺมณฺ์ กตฺวา ทชฺชา ทานมฺมจฺฉริ

บุพฺเพ เปตฺว อารพฺภ อถฺวา วตฺถุเทวตา.^๑

แปลความว่า กุลบดีปรารภเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ คือ ปรารภบุรพบิดรทั้งหลายก็ดี วัตถุเทวตา [คือพระภูมิ] ทั้งหลายก็ดี พึงเป็นผู้ไม่ตระหนี่ ให้ทาน.

ในลำดับนี้ จักแก้ถึงปิตติวิสัยที่เข้าใจว่าเนื่องมาจากปีตฤโลกะของพวกพราหมณ์ ในอรรถกถาใช้ศัพท์ว่า **เปตโลโก** ก็มีที่ตรงกันทีเดียว. ศัพท์ว่า "**ปิตติวิสัย**" แปลกันมาว่า วิสัย [คือแดนหรือถิ่นฐาน] ของเปรต ไม่สมพยัญชนะ **ปิตติ** ที่แปลว่า ของเปรต มีเฉพาะศัพท์นี้เท่านั้น. ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เป็นศัพท์ตรงกับ **ปีตฤ** ในภาษาสันสกฤต โดยวิธีแปลงเทียบเคียงกันเหมือนศัพท์อื่น

๑. ขุ. เปต. ๒๖/๑๕๘.

แต่ก็เห็นเฉพาะศัพท์นี้เท่านั้น แต่ยังมีศัพท์อันจะพึงเทียบให้เห็นได้อีก คือ "เปตุติก" และ "เปติก" ที่แปลว่า ของบิดา "เปตุติก" ก็ คือลง ฉิก ปัจจยทับ "ปีตุต" แล้วพฤทธิ อิ ตัวหนาเป็น เอ. ส่วน "เปติก" ไม่ซ้อน "ต" มาแต่เดิม ลง ฉิกปัจจยและพฤทธิอย่าง เดียวกัน. อีกศัพท์หนึ่งว่า "เปตุเตยฺยา" เกื้อกูลแก่บิดา ลง เอยฺย หรือ เณฺยฺย ปัจจยและพฤทธิ. เปต ศัพท์ที่เข้าสมาสกับ ปุพฺเพ ศัพท์เป็น "ปุพฺเพเปตา" ก็ถอดมาจาก "เปตุติก" หรือ "เปติก" นั้นเอง แต่ศัพท์นี้ความเป็น ๒ นัย หมายถึงคนตายอย่างหนึ่ง หมายถึงบุรพบิดรอย่างหนึ่ง. นัยต้น สำเร็จรูปจากธาตุ ป-อิ-ต ปัจจย เข้าสนธิเป็น "เปต" แปลว่า ผู้ละไปแล้ว ได้ในอุทาหรณ์ว่า "เปโต กาลโกโต" แปลว่า ผู้ละไปแล้ว มีกาละอันทำแล้ว สัมสกฤตเป็น เปฺรต. นัยหลัง ออกจากศัพท์ "เปตุติก" หรือ "เปติก" ดังกล่าว แล้ว ชะรอยจะต้องแปลว่าบิดร ได้ในบทว่า "ปุพฺเพเปตพลี" และ "ปุพฺเพ เปเตว อารพฺภ" ในคาถาข้างต้น และได้ในอุทาหรณ์ว่า "เปตา ฌาติสาโลหิตา" แปลว่า บิดร คือ ญาติร่วมโลหิต อธิบายว่า ญาติผู้ใหญ่ผู้สืบสายตรงลงมา สัมสกฤต เป็น ปีตุถุ ลำพังศัพท์เดียว หรืออยู่ข้างท้ายใช้พหูวนะ ทั้ง ๒ ภาษา. เพราะในมคธภาษา เปต ศัพท์ มีอรรถเป็น ๒ เมื่อหมายถึงบุรพบิดรจึงต้องใช้บทหมายต่างกำกับ ดังอุทาหรณ์ข้างต้น.

โดยนัยนี้ ปีตติวิสยะ น่าจะหมายเอาจำพวกผีบุรพบิดร. ข้าพเจ้า ได้ค้นหาคำพรรณนาถึงปีตติวิสยะ ในบาลีที่เป็นหลัก ไม่เคยได้พบเลย.

คู่มือไม่ใช่ว่าพวกผีที่เลว ไม่น่าจักเป็นทุกคติ น่าจักเป็น ภูมมทเวะ หรือ วัตถุเทวดาอย่างไรจึงจักเป็นพวกทุกคติ คาคความมุ่งหมายของท่านไม่ถูก หรือนับเนื่องอยู่ในพวกผี จึงยังต้องจัดอย่างนั้น แต่ในชั้นอุทานิสุตตเรียงลำดับดีกว่าดิรัจฉานโยนิ สมด้วยเค้าเงื่อนที่แสดงมาแต่อย่างไรพระคณิศรจนารจารย์ในปฐนหลังแห่งท่านผู้รจนาบาลี จึงทำความเข้าใจและแก้ปิตติวิสยะ เป็นจำพวกผีปรตอดโคจรรูปร่างไม่สมประกอบ เป็นสัตว์ทั้งน่ากลัวทั้งน่าสงสาร. ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ท่านจงใจเหยียดบุรพบิดาของพวกพราหมณ์ให้เป็นผีชนิดนี้ โดยอาการเหยียดหยันอย่างเดียวกับพวกเขาเหยียดเรากี่มี. พวกพราหมณ์ก็ล้วนเป็นอย่างยิ่งว่าบุรพบิดาของเขาจักอดหิว จักระหายน้ำ จักเปลือยกาย จึงทำกายเช่นเดียวกับของเหล่านี้บ้าง ให้ของเหล่านี้เป็นทานบ้าง. เราก้เหยียดบุรพบิดาพวกนี้ว่า เป็นผีอดหิว ระหายน้ำ เปลือยกาย เสริมต่อในข้อที่อดหิวและระหายน้ำ มีท้องใหญ่ แต่มีปากเท่ารูเข็ม ได้ข้าวได้น้ำกินเข้าไปไม่ได้เท่าไร ไม่รู้จักหายอยาก กระวนกระวายด้วยความอยากจุจุกไฟเผา เสริมความเปลือยกายเข้าว่า มีรูปไม่สมประกอบต่าง ๆ ทั้งทรวดทรงทั้งผิวพรรณ สุดแต่จะน่าเกลียดน่ากลัวได้เพียงไร. พวกบุรพบิดาของพราหมณ์ถูกเหยียดลงเป็นเปรตชนิดนี้แล้ว ถูกจัดเข้าในพวกทุกคติ ก็ใช้ได้ แต่จะว่าดีกว่าสัตว์ดิรัจฉานก็ไม่เชิง สัตว์ดิรัจฉานมันมีปากกินอาหารได้คล่อง ดื่มน้ำได้สะดวก ความอยากอาหารก็เห็นจะไม่รุนแรงเหมือนของเปรตพวกนี้ รูปร่างของมันไม่เหมือนมนุษย์ แต่มันก็งามตามวิสัยของมัน ถ้าไม่ดีไปกว่าสัตว์ดิรัจฉานแล้ว ก็ไม่สมกับ

ลำดับในชั้นอุทิสฺส.

ในบางสูตรกล่าวว่า ทายกทำทานอุทิสฺสให้บิครคือญาติสาโลหิต เขาไปเกิดในกำเนิดอื่น ทั้งที่เป็นทุกข์ ทั้งที่เป็นสุขดี ย่อมเป็นอยู่ด้วยอาหารในคติที่เขาเกิด หาได้รับผลแห่งทานที่อุทิสฺสถึงไม่ ต่อไปเกิดในปิตติวิสัยะ จึงได้รับผลแห่งทานที่อุทิสฺสถึงนั้น นี้พอเห็นได้ว่า เนื่องมาจากการทำศราทธะอุทิสฺสถึงบุรพบิคร ผิชนิดนี้จำพวกเดียวที่เขาทำทานแล้วอุทิสฺสถึง จำพวกอื่นอย่างเลวสัตว์นรก อย่างดีเทวดา เขาก็หาอุทิสฺสถึงไม่ เทวดาได้รับแต่เครื่องสังเวย พึงมามีในพระพุทฺธศาสนาที่ณะให้ทำทักษิณฯ แล้วอุทิสฺสแก่เทวดา.

ประมวลชนิดเปรต อันกล่าวถึงในปกรณ์ทั้งหลายเท่าที่นึกได้ ชนิดรูปร่างไม่สมประกอบ ชุบผอม อคโช ดังกล่าวแล้ว ๑ ชนิดรูปร่าง विकार เช่นกายเป็นอย่างของมนุษย์ แต่ศิระะเป็นอย่างของดิรัจฉาน เช่น เป็นกาบ้าง เป็นสุกรบ้าง เป็นงูบ้าง ๑ ชนิดรูปร่างพิกลเสวยกรรมกรรมอยู่ตามลำพัง ด้วยอำนาจบาปกรรม ๑ ชนิดรูปร่างอย่างของมนุษย์ปกติ แม้เป็นผู้สวยก็มี มีวิมานอยู่ แต่ในราตรีต้องออกจากวิมานไปเสวยกรรมกรรมกว่าจะรุ่ง เรียกเวมานิกเปรต ๑ รวมเป็น ๔ ชนิด. อธิการแห่งเปรตในปกรณ์เหล่านี้ เป็นแต่แก้บท้างเล่านิยายถึงคนทำบาป ตายไปตกนรกแล้ว พ้นจากนั้นมาเกิดเป็นเปรตบ้าง. พิจารณาเห็นว่า ไม่ใช่มีรับมาจากของพวกอื่นคุณิระะเป็นมตติของพวกพุทฺธศาสนิกากเกิดขึ้นเอง. มตตินี้ ดูเหมือนนอกจากการเปรียบด้วยพวกมนุษย์ผู้ไม่สมประกอบ เช่นแสดงในพาลบัณทิตฺตสูตร

มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั [๑๔/๓๒๐] โดยความเป็นเศษแห่ง
นิริยะว่า สัตว์นรกนั้น ครั้นสิ้นกรรมแล้ว มาเกิดเป็นมนุษย์ ย่อมเกิด
ในสกุลต่ำ เป็นคนยากจน อดอยาก เป็นอยู่โดยฝืดเคือง มีรูปร่าง
ผิวพรรณไม่สมประกอบ. จะจัดมนุษย์จำพวกนี้เป็นทุกติไม่ได้ตัวเอง
เพราะมนุษย์จัดเป็นสุคติไว้แล้ว เท่ากับจะจัดจำพวกดิรัจฉานที่ว่ามีฤทธิ์
จำแลงกายได้เสวยสุขสมบัติมิได้เลย แม้พวกถือพาหิรัลัทธิ เขาก็จัด
มนุษย์เป็นกำเนิดสูง ดิรัจฉานเป็นกำเนิดต่ำเหมือนกัน. เช่นนี้กระมัง
ท่านจึงเลียงแสดงโดยนัยในกำเนิดอื่น.

หมดต้นฉบับเท่านี้.